

БУЮК АЖДОДЛАРИМИЗНИНГ УМУМБАШАРИЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯ РИВОЖИГАҚЎШГАН БЕНАЗИР ҲИССАСИ

(3-жилд)

Тошкент – 2023

УЎК: 342.4(316.422)
КБК: 67.400.1

Буюк аждодларимизнинг умумбашарий цивилизация ривожига қўшган беназир ҳиссаси (3-жилд) – Т.: “Aqua Trio”, 2023. 144 б.

Аждодларимизни хотирлаш халқимизга хос азалий фазилатдир. Буюк тарихимиз, буюк давлат, буюк маданият яратган, дунё илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган аждодларимизга бағишланган. Ушбу тўпلامда дунё илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган алломаларимиз ҳақида билиб оласиз.

Лойиҳа раҳбари
Э.Саминов

Мустақил тадқиқотчилар жамоаси:
М.Усмонов
Х.Муродов
А.Мелибоев

Лойиҳа координатори:
А.Кан

Дизайнер:
М.Пўлатов

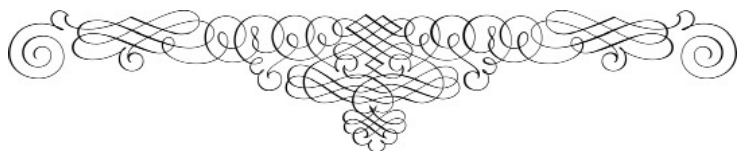
Ушбу нашр Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Нодавлат нотижорат ташкилотларини ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш Жамоат фондининг “Маънавий – ахлоқий ва маданий тарбия: анъанавий ғояларнинг янги босқичи” номли давлат ижтимоий буюртмаси маблағлари ҳисобидан тайёрланган.

ISBN 978-9943-8620-2-9

© Барқарор ривожланиш маркази, 2023
© AQUA TRIO ташрифи, 2023

БУЮК АЛЛОМАЛАРИМИЗНИНГ
ДУНЁ МАЪРИФАТИ ВА МАДАНИЯТИ
РИВОЖИГА УЛКАН ҲИССА ҚЎШГАН
БЕБАҲО МЕРОСИ

Янги Ўзбекистонда кўп асрлик миллий ва диний қадриятларимизни асраб-авайлаш, дунё илм-фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган аجدодларимизнинг бебаҳо меросини ўрганиш, унинг асосида ёшларни комил инсон этиб тарбиялаш жамиятда барқарор ижтимоий-маънавий муҳитни таъминлашнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади.

Жаҳон цивилизациясига бебаҳо ҳисса қўшган аجدодларимизнинг бой маданий меросини чуқур ўрганиш жамиятда бағрикенглик, ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат, тинчлик ва тотувликни, ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини таъминлаш, маънавий-маърифий соҳаларда илмий изланишларни жадаллаштиришга хизмат қилади.

Зеро, Буюк Ипак йўли чорраҳасида жойлашган Ватанимиз қадимдан жаҳон цивилизацияси маркази, маърифат ўчоғи бўлиб дунё илм-фани ва маданияти ривожига муносиб ҳисса қўшиб келган. Юртимизда вояга етган улуг алломалар ўзларининг бебаҳо асарлари, ибратли фаолияти билан икки буюк Уйғонишга замин яратди.

Президентимиз **Шавкат Мирзиёев** кичик ёшдаги болаларни тарбиялаш ва таълим бериш бўйича иккинчи бутунжаҳон конференцияси очилиш маросимидаги нутқида бу ҳақда тўхталиб, жумладан, шундай деган эди: *“Диёримиздан етишиб чиққан атоқли алломалар, алгебра фани ва алгоритм тушунчасига асос солган Ал-Хоразмий, минералогия фанининг тамал тошини қўйган Ал-Беруний, дунёда Авиценна номи билан танилган машҳур тиббиёт*

олими Ибн Сино, бир минг ўн саккизта юлдузнинг координатларини ва ҳаракатини аниқ белгилаб берган буюк астроном Мирзо Улугбек, Нил дарёсининг сатҳини ўлчовчи ноёб ускуна яратган аллома Аҳмад Фарғоний каби улуг аجدодларимиз ўзларининг бебаҳо асарлари, илмий ва ижодий кашфиётлари билан Ўрта асрлардаги биринчи ва иккинчи Шарқ ренессанси ривожига улкан ҳисса қўшганлар”¹.

Тарихий маълумотлар жаҳондаги энг қадимий илмий масканлар ҳам айнан она диёримизда пайдо бўлганини тасдиқламоқда. Бу ҳақда сўз юритилганда, Бухорода **300** дан ортик, Самарқандда эса **120** га яқин, Хивада **64** та ўз даврининг университетлари ҳисобланган мадрасалар фаолият кўрсатганини келтириш kifоя. Биргина Мирзо Улугбек томонидан ташкил қилинган мадраса бутун дунёдан келган илму толиб ва олимларни бир жойга йиғиб, ўз даврининг жаҳоншумул янгиликларини яратишда бамисоли академия вазифасини ўтаган.

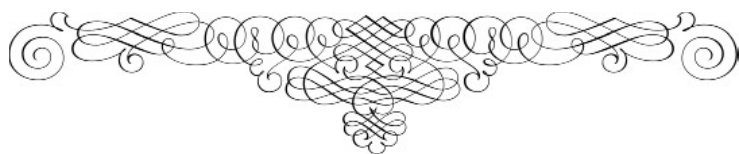
Ўтмишга боқиб, холис таҳлил қиладиган бўлсак, мамлакат бошқарувида олиб борилган одил сиёсат, давлатнинг илм-маърифатга кучли эътибори, таълим-тарбия устувор этиб қўйилгани ҳар иккала Уйғониш даврида ҳам энг муҳим жиҳат бўлган. Қолаверса, одамларда илм-фанга ташналик билан бирга, борлиқ сирларини очиш ва янги илм яратишга иштиёқ кучли бўлган. Натижада олимларимиз ўзлари сезмаган ҳолда, **Ренессанс** даврининг бунёдкорларига айланган.

Шу маънода, кейинги йилларда янги Ўзбекистонда амалга оширилаётган тинчлик сиёсатини, барча соҳада бошланган кенг миқёсли ислохотларни, халқаро дўсту биродарлик муносабатларни, айниқса, илм-фан, таълим соҳасидаги бемисл инновацион янгиланишлар, олим ва зиёлиларга яратиб берилаётган шарт-шароитлар, ёшлар таълим-тарбияси йўлида бажарилаётган кўламдор ишларни маърифатпарвар Хоразмшоҳ Али ибн Маъмуннинг, адолатпарвар соҳибқирон Амир Темурнинг тузукларига қиёслаш мумкин.

¹ “Халқ сўзи” газетаси. Тафаккурнинг қудратли илдизлари. 29 Март 2023 йил.
<https://xs.uz/uzkr/post/tafakkurning-qudratli-ildizlari>

ҚАДИМИЙ ДОСТОНЛАР, ЙИРИК БАДИИЙ,
ТАРИХИЙ АСАРЛАР ҲАҚИДА

Ўзбекистон – қадимдан маънавият ўчоғи, зиё маркази бўлган қутлуг замин. Маънавият инсондаги яратувчилик қудратидир инсонда шу қудратни уйғотиш ва ҳаракатга келтиришга муваффақ бўлинса, барча улугвор режаларни амалга ошириш учун воқеъ имкон вужудга келади. Масалага бугунги жаҳон тараққиётининг илғор тамойиллари даражасида ёндошилса, миллий таълимнинг энг муҳим вазифаси ҳам ана шу имконни шакллантириш, яъни ёш авлод руҳида яратувчилик қудратини уйғотиб, уни башарият тараққиётига хизмат қилувчи муайян ўзанлар сари йўналтира билиш билан белгиланади.

Маънавият пойдевори бақувват бўлмаса, ундай инсоннинг бутун ғайрати, жўшқин фаолияти, охир натижада, халқ ва ватан учун, башарият келажаги учун, қолаверса, унинг ўз шахси учун қандай хулосага олиб келади, айтиш қийин. **Имом Ғааззолий** ўз даврида бекорга айтмаган: “**Шуни билсинларки, одамзоднинг амали улугдир ва унинг учун буюк хатар бордир**”².

Ўзбекистоннинг қадимги давр маданияти, маънавияти оид мероси нафақат китобларда, балки **халқ оғзаки адабиётида – фольклорда**, турли халқ анъаналарида ҳам ўз аксини топиб келган. **Гўрўғли, Алпомиш, Рустамхон** ҳақидаги дostonларда халқимизнинг қадимги урф-одатлари, турмуш тарзи, қадрияти,

² Уроки имама ал-Ғазали. Основы духовности. <https://assets.slib.uz/edition/file/60c7074f68a2b.pdf>

маънавий ҳаётининг ифодасини учратишимиз мумкин. Бундай маълумотлар қадимги суғд, манихей, хоразм, туркий ёзувлар намуналарида сақланиб қолган манбаларда ҳам учрайди.

Ўзбек халқининг асрлар давомида яратган оғзаки сўз санъати намуналари миллий маданиятимизнинг таркибий қисми ҳисобланади. Ҳар бир халқнинг асрлар идеалини акс эттирувчи оғзаки ижоди бўлганидек, ўзбек халқи ҳам қадимий тарихга бой ва ранг-баранг оғзаки адабиёт дурдоналарига эга бўлган халқлардан биридир.

Фольклор шунчаки сўз санъати намунасигина эмас, балки ҳар бир миллатнинг борлигини, улуғлигини намоён этиб турувчи, миллат билан бирга яшаб, бирга тараққий этиб келаётган боқий қадрият, қўплаб санъатларнинг ибтидосидир.

Достончилик ўзига хос фалсафа эканини тушунмасдан туриб, ундаги рамзларнинг маъно ва моҳиятини очиб бермасдан туриб биз тарихимиз, қадимги турмуш тарзимиз, қадриятларимиз, маънавий-маърифий ҳаёти ҳақидаги билимимизни мукаммал, дея олмаймиз. Зеро, қадимий битиклар ва халқ достонлари ҳар бир миллатнинг маънавий қиёфаси, унинг тарихи, қадриятларини мукаммал акс эттирувчи бамисоли ойнадир. Уларда ҳар бир халқнинг урф-одатлари, миллий ўзига хослиги яққол кўриниб туради. Достончилик халқ оғзаки ижодида қадимий эпик анъана ҳисобланади. Достонлар асосан дўмбира жўрлигида айтилади ва ижроқилдан ҳам бадихада, ҳам ижрода жуда катта ижодий маҳорат талаб қилади. Достоннинг яна бир хусусияти, оғиздан оғизга ўтиб авлоддан авлодгача етиб келганидир.

Тилимиз, адабиётимиз, умуман ўтмиш маънавиятимизни, хусусан, ўтмишда яратилган туркий тилидаги ёдгорликларнинг барчасини атрофлича ва чуқур ўрганишимиз билангина ўтмишда ва ҳозирда жаҳонда миллатимиз ўрни, мавқеи, ўзига хослигини аниқлай оламиз. Натижада ҳозирги ҳолатимизга келиш тадрижий тараққиёт жараёнини тасаввур эта оламиз.

“Ўғузнома”, “Алпомиш”, “Гўрўғли”, “Култегин битиклари”, “Тўнйуқук битиги”, “Билка қоғон битиги”, “Кунтуғмиш” сингари қатор достонлар – йирик тарихий-бадий асарлар ўша давр аждодларимиз тафаккур тарзи, орзу-армонлари, маънавий камолот даражасини акс эттиради.

Ушбу достон ва битиклар мазмунидан туркий элат исломдан олдиноқ яхлит бир халқ сифатида ўзлигини таниб олганини ойдин ҳис қиламиз ва ислом давридаги туркий сулолалар юксалишининг маънавий омиллар ва асосларга эга эканлиги аён бўлади.

Шу ўринда қайд этиб ўтамызки, фолклоршунос олим Т. Мирзаевнинг маълумотларига кўра, XV–XVI асрларда йирик достончилик мактаблари пайдо бўлган, XIX–XX асрлар эса достончилик тараққиётида жуда ривожланган давр бўлган. XX аср бошларига келиб бахшиларимиз ижодий бисотида 150 дан ортиқ халқ достонлари бўлган. Бу достонлами Тилла кампир, Султон кампир, Жолмон бахши, Бўрон шоир, Жуманбулбул, Жосоқ, Йўлдош-булбул, Йўлдош шоир, Суяр шоир каби машҳур бахшилар куйлаганлар. Кейинчалик уламинг анъаналари Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан, Ислом шоир, Саидмурод Паноҳ ўғли, Берди бахши, Умир бахши шоир, Бола бахши ижодида давом эттирилди³.

Энг қадимий ҳисобланган **“Култегин битиктоши”** – мармар битиктошбўлиб, у туркий ёзув ёдгорлигидир. Эл-тариш ҳоконнинг ўғли Култегин шарафига қуйилган. Улан Батордан 400 км жанубда, Қорабалғасун шаҳрининг харобаларидан тахминан 40 км шимолда жойлашган. Бўйи 3 м 15 см, эни 1 м 24 см, қалинлиги 41 см.

“Култегин битиктоши” 84 сатрдан иборат: 40 сатр юз томонига, 13 сатрдан 26 сатр икки ён томонига, 14 сатр орқа томонига, 4 сатр тошнинг тарошланган 4 қиррасига ёзилган. Битиктошдаги барча воқеалар Култегиннинг акаси Билга ҳокон тилидан ҳикоя қилинади.

³ <https://staff.ttiame.uz/storage/users/435/articles/WIGjnbVPW0xGXNWnAToT5bXLev5Non6tbiUtajhC.pdf>

Би-тикни эса Култегиннинг жияни Йўллуғ тегин ёзган. Ушбу битикда Билга хо-қон оға-иниларига, қариндош-уруғларига, халққа мурожаат қилган. Ҳоконнинг мурожаатидан мақсади — ҳокимиятни мустаҳкамлаш, ўзаро уруш-жанжалларга чек қўйиш, иттифок бўлиб яшашга чақириш бўлган.

Ёдгорлик матни немис, француз, дан, инглиз, рус тилларига таржима қилинган, турк ва ўзбек тилларида тавсиф этилган.

Култегин тош битиги милодий 735 йилда яратилган. Академик А. Кононовнинг таъкидлашича, бадий жихатдан бундай пухта асар яратилгунига қадар туркийлар грамматик ва услубий жихатдан шаклланган тилга эга бўлганлар. Олимнинг таъкидлашича, бу тил ҳозир халқ бахшилари ижодида сақланиб қолган. Шу сабабли бахшилар “тили”ни ўрганиш тош битиклардаги айрим муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради.

Ёки, “**Гўрўғли**” дostonлари халқ дostonчилигида ҳар бири мустақил яшаган ва айрим-айрим номга эга бўлган асарлар силсиласи, муайян омиллар билан бир-бирига бирлашган каттакон туркум бўлиб, Яқин ва Ўрта Шарқда жуда кенг тарқалган. Бу дostonлар бир қатор халқлар каби ўзбек халқи эпик ижодиётининг ҳам йирик қисмини ташкил этади. Бу туркум ўзбек, тожик, қозоқ, татарларда Гўрўғли, туркманларда Гўрўғли, Кўрўғли, Карўғли, озарбайжон, арман, грузин, турк ва бошқаларда Кўрўғли номи билан шуҳрат қозонган. Озарбайжон “Кўрўғли”сини биринчи марта тўплаб нашр этган (1842) дипломат Ходзко: “Осиёда бирор бурчак йўқки, у ерда Кўрўғлининг номи айтилмасин. Ҳатто Бессарабия ва Молдавияда унинг отини эшитасиз. Агар адибларнинг шуҳрати ва машҳурлиги уларнинг ўқувчиларининг сони билан ҳисобланса, унда Фирдавсий “Кўрўғли”дан бир оз ортиқ бўлади”, – деб ёзган эди⁴.

“**Гўрўғли**” дostonи қурилиши, эпик асарлар каби таркибий тузилиши нуқтаи назаридан “Китоби Дада Қўркут” китобига

⁴ Ҳоди Зариф. “Равшан” дostonи ҳақида. “Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни”. Тадқиқотлар. 2-китоб. – Тошкент, 1971. – Б.60.

ўхшайди. Достонда Кўрўғли отасининг кўзи кўр қилиниши, Кўрўғлининг ғайритабiiй ҳолга келиб, атрофига бир қатор мард дўстларини тўплаши мотиви ундаги тугун ва воқеалар ривожини белгилаган, дейиш мумкин. Аммо туркумнинг умумий тузилишидан ташқари, ундаги алоҳида парчалар ҳам бир-биридан мустақил бўлиб, очиқ эпизодлар ва саргузаштлар каторида бирлашади. Булар маъшукани курашда ютиб олиш (олтинчи бобда), асирликдан қутилиш, Болубей ва бошқа душманларга қарши ҳарбий юришлардан иборат эпизодлардир.

Кўрўғли достонларининг иккинчи авлоди унинг ўғли Хасан билан воқеалар ҳисобига кенгайтирилган бўлса-да, унда муҳаббат саргузаштлари алоҳида мавзунини ташкил қилади. Бироқ цикл, умуман олганда, эски ва янги қарашлар кесишиши натижасида содир бўлган ўзгариш Кўрўғлининг ўлими билан тугайди.

Достоннинг шарқий версияларида бош қаҳрамон “қабр ўғли” (форсча гўр, “қабр”) “Гўрўғли”, “Гўрўли”, “Гўруғли” ёки “Гўроғли” деб номланади. К.Райхл фикрича, исмдаги фарқ сюжетдаги фарқ билан боғлиқ.

Ўзбек ва уйғур достонларида қаҳрамон мўъжизавий равишда қабрда туғилган деб айтилади. Уйғурларнинг бир вариантыга кўра, Чамбил юртининг ҳукмдори Аҳмадхоннинг синглиси Зулпаройим, пайғамбар Алининг боғи ёнидан ўтиб, беихтиёр ҳомиладор бўлиб қолади. Ахволдан хабар топгач, у Худодан унга раҳм-шафқат кўрсатишини, шарманда бўлгандан кўра ундан жонини олиб қўя қолишини сўрайди. Зулпаройим вафот этади, лекин унинг боласи, ўғил бола, қабрда туғилади ва уни бир қора бия эмизади. Бола ҳақида хабар топишгач, уни Аҳмадхон асраб олади ва унга “Гўрўғли” деб ном қўяди.

Достоннинг туркманча версияси ғарб ва шарқдаги версиялар ўртасида кўприк вазифасини бажаради, чунки унда қаҳрамоннинг қабрда туғилиши ва унинг отасининг кўзи ожизлиги мотивлари

мавжуд. Қаҳрамон номининг ўзгариши ва асар сюжетидаги у билан боғлиқ трансформациялар бир-бири билан ёнма-ён юради. Негаки, унда қаҳрамон ўзига зулм ўтказган феодал хўжайинига нисбатан исёнчига айланади. У ўз зулмкорига нисбатан дабдабали судни ўтказди. Гўрўғлига хос исёнкорлик, зулмкорларга жазо бериш хусусияти туркумдаги бошқа дostonлар сюжетида ҳам кузатилади. Кўпинча у шерикларига, асраб олган ўғилларига, набираларига ва ҳатто чевараларига қаҳрамонлик ишларида ёрдам бериш учун жўнаб кетади. Гўрўғлининг худди шу ҳолатлардаги сиймосида идеал қаҳрамонларга хос афсонавий, ҳаёлий ва ҳаётий хусусиятлар синкретлаштирилиб тасвирланиши ойдинлашади. Хусусан, дostonнинг ўзбек ва тожик (эрон) версияларида бундай тасвир устунлик қилади⁵.

Масалан, Марказий Осиё халқларининг маънавий-маърифий тараққиётида муҳим аҳамият касб этган, ўтмиш тарихимизга ойдинлик киритган “Ўғузнома” ҳақида сўз юритадиган бўлсак, **қайд этиш зарурки**, турклар ўз одатларига кўра, катта дарёлар ва сувларни “ўғуз” дейишарди. Қадимда Амударё “Ўғуз” деб аталган. Юнонлар бу сўзни асос қилишиб, уни “Ўқс” деб номлашган. Шундан келиб чиқиб, туркийлар бу дарё атрофида яшаганларга ҳам ушбу номни беришган. Ўғузхон исмига дарё номи асос бўлган дейиш туркшунос Ҳасан ота Абушийнинг фаразларидан биридир. Эҳтимол, дарё Ўғузхон номи билан аталган бўлиши мумкин. Унда бу ном катталиқ, улуғлик, куч-қудратлилик маъносини беради. Марказий Осиё, Озарбайжон, Олтой турклари, уйғурлар, усмонли туркларнинг ҳам кўпчилиги ўзларини Ўғуз қавмларидан деб ҳисоблашади.

Туркшунос олим В.В. Радлофнинг “Қадимги турки луғат”ида Ўғуз қоғон ҳақидаги афсона борасида қуйидагилар ёзилган: “XIII юз йилликка оид Ўғуз қоғон ҳақида афсона мазмунан эпик бўлиб,

⁵ “Гўрўғли” дostonи версиялари Карл Райхл тадқиқотлари мисолида. <https://new.tdpu.uz/article/3598>

XV асрга даҳил ягона нусхаси уйғур ёзувида битилган ва ҳар бирида 9 қатор ёзув бўлган 42 саҳифадан иборатдир. Бу нусха Париждаги Миллий кутубхонада сақланади”.

“Ўғузнама” достони туркий халқларнинг китобий эпосларидан биридир. Туркий халқлар тарихида иккита китобий достон бўлиб, “Дада кўркут китоби” ва “Ўғузнама”дир. Достон эски уйғур-турк ёзувида битилган, асл матни Париж миллий кутубхонасида сақланади.

Достонга уруғчилик жамиятидаги миф ва афсоналар асос бўлган. Тузилиш жиҳатидан “Ўғузнама” Кул тигин ёдгорлигига ўхшаш. Достондаги мифологик қатлам, ўғузнинг аниқ бир географик муҳитдаги фаолияти шундан далолат беради. “Ўғузнама”нинг

бошланмасида ҳам шундай хусусият мавжуд бўлиб, уруғларнинг пайдо бўлишига оид афсоналар билан туркий уруғлардан Ашин уруғининг пайдо бўлишига оид афсона ўртасидаги уйғунлик, қадимги турк давридаги култлар – дарахт, бўри, осмон култларининг қадимги туркий ёдномаларда ва “Ўғузнома”да умумийлиги ҳам мазкур дostonнинг тараққиёт йўлини белгилайди.

“Ўғузнома” икки қисмдан иборат. Биринчи қисм мифологик қатлам бўлиб, бунга Ўғузнинг ғайритабиий туғилиши ва ғайритабиий улғайиши, ёвуз шунқорга қарши курашиши ва уни ўлдириши лавҳалари киради. Иккинчи қисми эса тарихий дostonларга хос воқеалардан иборат. Бу қисмга Ўғузнинг уйланиши, фарзандларининг туғулиши, жанг лавҳалари ва турли мамлакатларни босиб олиши, ўғилларига ўз қўл остидаги юртларни бўлиб бериши лавҳалари киради.

Ўғузхон образининг тарихий ва бадиий талкинлари мавжуд. Рашидиддин **“Жомеъ ат-таворих”** китобида туркий қавмларнинг юзага келиши ҳамда 24 турк қавмига ном берилиши билан боғлиқ бир неча ривоят ҳамда афсоналарни келтиради. Бу асарда Ўғузхон шахсиятига ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Мирзо Улуғбекнинг **“Тўрт улус тарихи”** (Тарих-и арбаъ улус) асарида ҳам Ўғузхоннинг туркийлар тарихидаги ўрни кенг ёритилган. Ҳар икки китобда Ўғузхон ҳақида берилган ривоятлар ўртасида мантиқан яқинлик бор. Мазкур асарда, жумладан шундай ҳикоя қилинади: *“Бир яшар бола тилга кирди ва менга Ўғуз деб ном беринглар, деди. Одамлар унинг сўзини эшитиб, бу ишдан таажжубда қолдилар. Дунёда бундай ажойибни, бир ёшли боланинг гапираётганини энди кўришаётган эди.*

Ҳозир бўлганлар бу маънидан гоятда таажжубда қолган эдилар. Шундан кейин уни мазкур ном билан аташга қарор қилдилар. Ўғузхон балогат ёшига етгач, Қорахон унинг учун укаси Ўрхоннинг қизини никоҳлаб берди. Бинобарин, у қизнинг ҳоли жамоли имон

хулёсида юз кўрсатмаган эди. Баркамол жамоли туфайлидан у билан ошнолик даражасида муомила қилди. Бовужуди яқинлик ва хешлигидан бегоналик изҳорини қилди. Илтифот назарини унга ташламади. Ҳар кун ов ва сайр баҳонасида ўзини ул жамила сурадли ва маънавий ноладаги (қиздан) узоқ тутарди”⁶.

Бу мавзу Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” асарида ҳам ёритилган. Тарихий асарларда Ўғузхон ҳақидаги ривоят ва афсоналар қуйидаги сюжетга эга:

“Нух пайғамбарнинг ўғли Ёфас туркийлар мамлакатига ҳукмдорлик қилиб, ёши улғайгач, тахтга ўғли Абулжахонни ўтказди. Абулжахон ҳам умри тугай бошлагач, салтанатни тўнғич ўғли Дибаткуйга берди. Шундай қилиб, туркийлар мамлакатининг ҳукмронлиги Дибаткуйхондан ўғли Куюкхонга, Куюкхондан тўнғич ўғли Алмужаннахонга, Алмужаннахон эса қариганида мамлакатнинг ярмини ўғли Тоторга, ярмини эса иккинчи ўғли Мўғулга топширди. Тотор шоҳликни ўғли Букохонга берди. Мўғул тўрт фарзанд кўрди. Уларни Қорахон, Урхон, Кўзхон, Авурдахон

⁶ Мирзо Улуғбек “Тўрт улус тарихи” Тошкент, Чўлпон Нашриёти, 1994

деб атади. Мўғулхоннинг ўғиллари иноқ яшашди, мамлакатга катта акалари Қорахонни хон қилиб кўтаришди.

Қорахон бир ўғил кўрди. У зоят чиройли бола эди. Лекин сира онасининг сутини эммасди. Бир кун и онаси туши кўрди. Тушида гўдак онасига шундай илтижо қилар эди: — Эй, она, то сен худойи таолло ягоналигига имон келтирмас экансан, ҳақпараст бўлмас экансан, мен сенинг сутингни эммасман. Она гўдакнинг айтганини қилди. Худонинг ягоналигини тан олди. Гўдак эса онасини эма бошлади. Боланинг дили оллоҳ меҳри билан тўлган эди. Бир ёшида хушсурат фарзандга айланди. Қорахон бола бешикда нур сочиб ётганини кўриб, шодланди. Ўша даврдаги урф-одатга кўра фарзандга исм бир ёшга тўлганида берилар эди. Қорахон хотинига “Ўғлимиз бир яшар бўлди. Унга қандай исм қўямиз?” деб маслаҳат солган эди, бешикдаги гўдак ширин овозда тилга кирди: — Мэнинг номим Ўғуздир.

Одамлар унинг сўзини эшитишиб, ҳайратланишди. Ахир, улар бир ёшли бола гапираётганини биринчи марта кўришлари эди-да. Шундан кейин гўдакка Ўғуз номини бердилар. Ўғуз балогатга етгач, Қорахон уни укаси Урхоннинг қизига уйлантирди. Қиз қариндош бўлганлиги учун Ўғузхон унга илтифот кўрсатмади. Ов ва сайр баҳонасида ундан узоқ юрди.

Ўғузнинг уйлантирган қизига кўнгли йўқлигини эшитган Қорахон қаттиқ ранжиди ва иккинчи укаси Кўзхоннинг қизини хотинликка олиб берди. Бу қиз художўй эмас эди. Шу сабабли Ўғузхон бу қиз билан ҳам иродат қилмади. Қорахон бу воқеани ҳам эшитиб, хафа бўлди. Аммо учинчи укаси Урхоннинг қизига Ўғузхоннинг розилигисиз уйлантириб қўйишга журъат этолмади.

Ўғузхон бир кун и овдан қайтишда амакиси Урхон яшайдиган қароргоҳга тушиб ўтди. Хиромон ариги бўйида унинг қизини кўриб, ошиқ бўлди. Кўз қарашлари билан муҳаббатини изҳор этди. Қиз розилик берди. Ўғузхон унга уйланиш учун отасининг ҳам розилигини

олди. Улар шу қадар аҳил ва дўст бўлдиларки, Ўғузхон ўз никоҳидаги бошқа икки хотини хонасига камдан-кам кирадиган бўлди. Қорахон бу воқеани эшитиб, яна хафа бўлди. Бир куни Ўғузхон овга кетган эди. У келинларини чақириб, уларнинг дардини эшитди. Ўғузхоннинг икки хотини кўзига ёш олиб, эрини айбладилар, у ота динини тарк этиб, бошқасини тан олаётганини айтдилар. Қорахон бу гапни эшитиб, илондек тўлганди, ўз ўғли Ўғузхонга қарши лаишкар тўплашини буюрди. Ўғузхоннинг кичик хотини Қорахоннинг вазоҳатидан хабар топди ва шикорга бориб, эрини огоҳ этди. Ота ва бола ўртасида кескин жанг бўлди. Урушда Қорахон ҳалок бўлди ва шоҳлик Ўғузхон қўлига ўтди.

Ўғузхоннинг хоқонлиги 73 йил давом этди. У иймон-эътиқодли давлат қурди. Унга бўйин товлаганлар Туркистон сарҳадидан чиқиб, Чин томонга, кўпчилиги Тотор шоҳи ҳузурига кетдилар. Ўғузхоннинг мўғул ва тотор лаишкарлари билан дастлабки жанги бўлди. Қўшин таркибидаги одамлар мавқеларига қараб, еттига бўлиндилар ва жангга киришдилар. Ўғузхон Чин ва Хитой, Туркистон, Сақлоб мамлакатларига ҳоким бўлди. Талотин, Талош, Салоси, Сайрам шаҳарларидан то Бухоро, Самарқанд сарҳадларигача ерларни ўз тасарруфига киритди. Ўғузхон Чин ва Мочин мамлакатларидан Рус денгизигача, Олтой ва Қонқойдан Жайхун дарёсигача бўлган мамлакатларни эгаллади. У турк ва ажам шоҳлари орасида мисли Жамшид (“Авесто”да баён этилишича, адолатли ҳукмрон, нажоткор куч) эди”.

Хулоса қилиб айтганда, ушбу 375 мисрали битикдан В.В. Радлофнинг “Қадимги турки луғат” асарида туркий сўзлар ва тушунчалар маъносини очишда “Девону луғати турк”, “Кутадғу билик”, Ўрхун тошбитиклари, “Хибатул ҳақойик” каби улуғ битиклар қаторида фойдаланганлиги унинг тилимиз тарихини очишдаги мавқеини кўрсатади.

Ушбу битиклар мазмунидан туркий элат исломдан олдиноқ яхлит бир халқ сифатида ўзлигини таниб олганини ойдин ҳис қиламиз

ва ислом давридаги туркий сулолалар юксалишининг маънавий омиллар ва асосларга эга эканлиги аён бўлади. Бу пайтда туркий халқлар ягона Тангрига эътиқод қилишган. Зеро, **716-720** йиллар орасида ёзилган **“Кичик Култегин битиги”** шундай бошланади:

*Тангри тоқ. Тангри инояти билан
 Турк Билка қогон бу ерга ўлтурдим. Сўзимни тугал эшитгил.
 Оға-иниларим, ўғлоним,
 Бирлашган улусим, будуним,
 Ўғдаги ҳоким, катта беглар,
 Сўлдаги буйруқ тарқатувчи беглар,
 Ўтуз
 Тўқуз ўғуз беклари, будуни
 Бу сўзимни яхшилаб эшит,
 Қаттиқла тингла⁷.*

Бу сатрларни 716 йилда тахтга ўтирган Билка қогон номидан унинг жияни, буюк саркарда Култегиннинг набираси улуғ шоир Йўллуғ тигин (**тигин** – туркийда **“шаҳзода”** маъносини билдиради) ёзмоқда. Бу Ватан ва миллат фидойиси ўз аждодлари, бобоси ва амакисининг шонли курашларига бағишлаб ёзган йирик марсия-достонларида миллат ва халқ бошини қовуштириш учун ўз ҳаётини тиккан баҳодир ва тадбиркор юрт улуғларини мадҳ этди, улуснинг бош манфаати, миллий давлатнинг етакчи ғояси нима эканлигини ёрқин сатрларда ифодалаб берди:

*Турк будуни⁸ни бириктириб,
 Эл тутунмогингизни бунда битдим.
 Янглишиб парчаланишингизни,
 Яна бунда битдим.
 Не-не сўзим эса,*

⁷ М.Имомназаров. Маънавиятнинг ривожланиш тарихи. (Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма). Тошкент – 2008. www.ziyouz.com кутубхонаси.

⁸ “Турк будуни” - Буюк турк хоқонлиги

*Мангу тошга битдим.
Уни кўра билинг,
Эндиги турк будуни, беклар⁹.*

Бу даврда туркий адабий тил ҳам шаклланди ва ушбу умумтуркий адабий тил ёдгорликлари бизгача тошбитиклар ва бошқа матнларда етиб келди. Миллатнинг ўз-ўзини англаб ета бошлагани, турли туркий элатларнинг бир бутун халқ (“будун”) сифатида бирлашуви ҳаёт ва мамот масаласи бўлиб, юзага чиққанлиги ушбу матнлар мазмунида аниқ ифодалангандир. Туркий миллат ўз мустақиллиги учун, элатлар бирлиги учун курашда, аёвсиз жангларда шаклланди.

“Қунтуғмиш” достони ўзбек халқ достонлари орасида ғоявий-бадий жиҳатдан етук асарлардан биридир. У яхлит композитсияга эга, асарда кишини асосий воқеалардан чалғитадиган ўринлар учрамайди, аксинча, ҳар бир воқеа, ҳар бир эпизод достонни тўлдиради. Достон халқ оғзаки ижодидаги барча шеърӣ қоидалар ва услублами ўзида жамлаган асардир. Унда халқ достонларида бўлганидек, воқеалар, саргузаштлар, асосан, насрий баён этилади, қаҳрамонлар тавсифи, мҳӣй кечинмалари шеърӣ йўл билан ифодаланади. Достон тили эса ниҳоятда енгил ва равон. Унда ранг-баранг бадий тил воситаларидан унумли фойдаланилган, айниқса, **ҳикматли сўзлар** даражасига кўтарилган айрим байтлар ҳеч кимни эътиборсиз қолдирмайди: “Ғарибнинг кўнглини овламоқ савоб”, “Қиличдан сесканмас ботиминг тани”, “Тавҳами не билсин ушалган сопол”, “Заминг қадрини заргар билар ҳар ерда”, “Камликнинг камоли бордир, Ман-маннинг заволи бордир...”, “Яхшиламинг юзин кўрсанг жаннатдир, Ёмон одам қилган иши миннатдир”, “Ўзингдан каттани учратсанг пир бил, Ўзингни эр билсанг, бировни шер бил” ва ҳоказо.

Достоннинг **Эргаш Жуманбулбул ўғли, Бекмурод Жўрабой ўғли, Нурмон Абдувой ўғли, Эгамберди Олламурод** бахшилардан ёзиб олинган вариантлари мавжуд.

⁹ А.Қаюмов. Қадимият обидалари. Т. 1972, с. 134

“Кунтуғмиш” достоннинг қисқача мазмуни шундан иборатки, унда Нўғай юртида Авлиёйи Қорахон исмли, Қиличхон лақабли подшо бўлиб, Кунтуғмиш унинг ёлғиз ўғли бўлади. Кунтуғмиш ўн тўрт ёшга тўлгунча илм-хунар ўрганади, касб-камолот ҳосил қилади. Ўн тўрт ёшдан кейин эса қиличбозлик, милтиқ отиш, найзабозлик, кўпқари чопиш каби сипоҳилик хунарларини ўрганади, хуллас, ҳар томонлама комил шахзода бўлиб етишади. Шаҳри Зангар деган шаҳаминг Буврахон деган подшоси бўлиб, унинг Шоир ва Тоҳир исмли вазирлари бор эди. Вазирлар бир-бирлари билан жуда иноқ эдилар, улар: “Бизларга фарзанд берса, ўғил бўлса қўлқанот бўлсин, қиз бўлса дўст бўлсин”, дея ният қилар эдилар. Кунлардан бир куни Шоир вазирнинг хотини қиз кўради. Тоҳир вазир оиласида ўғил туғилади. Қизнинг отини Холбека, ўғилнинг отини Холмўмин қўйишади.

Достоннинг бош қаҳрамони Кунтуғмиш ёлғиз, эрка ўғил бўлишига қарамасдан, ақлли, билимли, жасоратли, элга ғамхўр, хотини, болаларига меҳрибон, вафодор йигит. Кунтуғмиш ўз мақсадига содиқ, ҳар қандай шароитда тушқунликка тушмайдиган инсон. У номсиз, поёнсиз тоғ дарасидан ватанига борадиган йўлни роса излайди, бу орада эгизак фарзандли бўлади, улар уч ёшга тўлганда ҳам бирор бир эл дарагини тополмайди. **Хуллас, Кунтуғмиш феъл-атворида сиз ҳавас қиладиган, эргашадиган инсоний сифатлар жуда кўп. Достонни синчиклаб мутолаа қилсангиз, бунга ўзингиз амин бўласиз.**

Халқ оғзаки ижодидаги бирон асарнинг ёки луғат бойлигимиздаги сўзнинг қадимийлигини аниқлаш учун уни ёндош халқлар ижодида ёки ўша миллат тилида мавжудлигини ўрганиш яхши натижа беради. Бу жиҳатдан “Алпомиш” достони мазмунига оид асосий воқеалар олтой, татар, бошқирд, қозок, қорақалпоқ ва бошқа туркий халқларда эртак, ривоят, достон шаклида мавжуд экани асар ниҳоятда қадим замонларда яратилганини далиллайди. “Алпомиш” достонининг ўта қизиқарли воқеалардан ташкил топган мазмуни

сўз санъатининг гўзал бадий воситалари билан безатилган ҳолда тингловчига тақдим этилган. Шунинг учун ҳам достон асрлар оша халқимиз томонидан севиб тингланмоқда ва ўқиб келинмоқда.

Алпомиш” достонида Алпомишнинг етти йил зиндонда ётиб, унинг ҳақида ўлди деган хабар тарқалиши ва унинг зиндондан сўнг киёфасини ўзгартириб юртига қайтиши беихтиёр шомоннинг нариги дунёга сафарини ёдимизга солади. Архаик эпосдаги қаҳрамон – Алпнинг нариги дунёга сафаридан асосий мақсад магик қудратга эга бўлиб қайта туғилиш, яъни бир мақомдан бошқа бир мақомга кўтарилишдир. Алпомиш ўз ёри Барчин қўйган шартларни бажариб, биринчи синовдан ўтиб биринчи мақомга кўтарилган бўлса, унинг мастлик, яъни рухий беҳушлик туфайли етти йил зиндонда ётиб, сўнг озод бўлиши иккинчи мақомга ўтишини эслатади. Биринчи синов Алпомишнинг балоғатга етганини билдирса, иккинчи мақомга эришиш билан у юртга бош бўлиш, салтанатга эгалик қилиш қудратини ифода этади. Қаҳрамоннинг зиндонда банди бўлиб, сўнг киёфа ўзгартириб ўз юртига қайтиши бу унинг нариги дунёга сафар қилганидан, қайта туғилиб юксак мақомга эришганидан далолат беради. Хўш, Алпомиш нега айнан Қултой киёфасига кирди? Достоннинг ўғиз версиясида эса қаҳрамон – Бомси байрак Далли ўзон, яъни бахши киёфасига киради. Бу ерда очиқ ишорат бор. Бироқ Алпомиш достонининг ўзбек вариантларида бундай ишорат йўққа ўхшаб туюлади. Аслида эса Қултой киёфасидаги Алпомишнинг Барчин билан ўлан айтишуви бизга ана шу сирни ошкор этади. Достоннинг деярли ҳамма вариантларида ҳам ана шу ўлан айтишув бор. Бироқ, ана шу ўлан айтгунга қадар Алпомиш киёфаси очилмайди. Аслида эса Алпомишни ҳамма таниб туради. Қалдирғоч унга “Менинг кўзим ўйилмаса танидим, Полвон акам миниб кетган чиборди” дейди. Ўғли Ёдгор: Қўлтой бўлсанг Бундай ишлар келмас қўлингдан, Кашал кетган менинг отам бўлмагин, – деб отасини танийди. Онаси эса: Ҳой дединг банди

бўғиним бўшади, Соғ суягим жой-жойидан бўшади, Довушгинанг Алпомишга ўхшади, Қултойман деб болам мени алдама, – дейди. Қозон бошида Ёдгорга зуғм қилган ошпазнинг қилиғини кўриб жаҳли чиқиб унинг олдига келган хотини эрига дашном беради: Элга Йўлбарс оралади баковул, Эртан сендай шўрли бундан ўтади. Ёдгорнинг қўлида илик билан хурсанд юрганини кўриб, сабабини билган Барчин Алпомиш келганини дарров пайкайди: Қултой бобонг сенга илик беролмас, Қултой бўлиб болам отанг келгандир. Ҳатто Алпомишнинг камонини “Қултой”, яъни Алпомиш отганда ҳам сир ошкор бўлмайди. Токи Алпомиш Барчин билан ўлан айтишиб уни енгмагунича у Қултой киёфасида қолаверади. Худди шу ҳолат Алпомишнинг 26 барча вариантларида, ўғуз версиясида ҳам, Ҳомернинг “Одиссея” достонида ҳам айнан учрайди¹⁰.

Ҳозирги вақтда таълим тизимида халқимизнинг бола тарбиясидаги қадимий миллий таълим-тарбия тажрибаси асосига таяниш мақсад қилиб қўйилган экан, халқимизнинг сеvimли достони “Алпомиш” бу борада энг муҳим манбалардан саналади. Ундаги миллий тарбия имкониятларини очиб бериш миллий қадриятларимизни урганиш ва уларни таълим-тарбия истеъмолига киритиш асосий вазифаларимиздан саналади. Биз дostonда ифодаланган маънавий-ахлоқий қадриятларни қуйидагича туркумлаштириш мумкин:

1. Оилавий қадриятлар. 2. Маданий – маърифий қадриятлар. 3. Бадий ва эстетик қадриятлар. 4. Жисмоний, чиниқтирувчи қадриятлар. 5. Мехнат қадриятлари. 6. Маиший турмушга оид қадриятлар. 7. Маънавий-рухий қадриятлар. 8. Ижтимоий-сиёсий қадриятлар.

“Алпомиш” дostonида оила учун кураш ғояси ва ўз элининг орномуси учун кураш ғояси илгари сурилади.

Хуллас, “Алпомиш” дostonи туркий халқлар ўртасида кенг тарқалган бўлиб, унда илгари сўрилган муҳим ғоялар ижобий

¹⁰ Жаббор Эшонкул. Миф ва бадий тафаккур. Тошкент – 2019. <https://kutubxona.samduuf.uz/download/1937>

қаҳрамонлар тимсолида мужассамлашган инсоний фазилатлар, миллий қадриятлар ҳозирги даврда ёш авлодни тарбиялашда, улар орқали маънавий қадриятларимизни авайлаб-асрашда муҳим аҳамият касб этади.

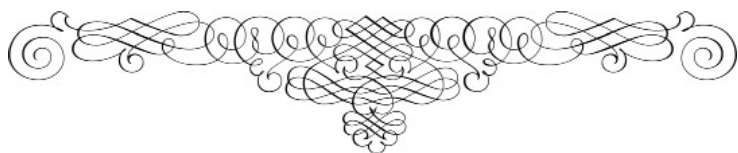
Хулоса ўрнида эътироф этиш лозимки, юқорида номлари қайд этилган ўлмас достонлар нафақат туркий тамаддун ибтидоси, балки жаҳон халқлари маънавий-маърифий меросининг ажралмас қисмидир. Марказий Осиёнинг энг қадимги халқларидан бўлган ўзбек халқи маънавий-маданият тарихида сўз санътининг қадимги тури ҳисобланган халқ ижоди, айниқса, достонлар ғоят фахрли ўрин тутган.

Ўзбек халқ достонлари жаҳон халқлари эпослари сингари ўзининг юксак ғоявийлиги, бадиий камолоти билан алоҳида ўрин тутади. Достон эпик ижодиётининг жуда қадимий тури сифатида барча халқлар оғзаки адабиётида мавжуд эпос халқ ҳаётини объектив-баёний характерда тасвирловчи кенг кўламли кўп тармоқли асардир. Унда ўтмишдаги улкан бурилишлар, кескин ўзгаришлар акс этади. Халқ оғзаки ижоди асарлари эса яратилиш жиҳатидан меҳнаткаш халқ билан бевосита алоқада бўлганлиги учун ҳам бу соҳада бениҳоя катта аҳамиятга эга бўлган материалларга бойдир.

IX-XII АСРЛАР – МАЪРИФИЙ
ЮКСАЛИШ ДАВРИ

IX – XII асрларда Марказий Осиёда тарқалган ва ривожланган тасаввуф таълимотлари ва оқимлари ҳам жамият маънавий ҳаётининг ривожига учун хизмат этиб, унинг ўзига хослигини белгилашда муҳим аҳамият касб этди.

Шу даврда дунёвий фанлар билан бирга диний билимлар ҳам кенг ривожланди. Исмоил Бухорий, Исо Термизий, Бурхонуддин Марғилоний, Абу Хафс Кабир Бухорий каби уламолар ислом таълимотининг ривожига улкан ҳисса қўшдилар. Ислом дини таълимотининг равнақи ва тарғиботининг кенгайишида Бухоро шаҳри марказий ўрин эгаллади. Тасаввуф таълимоти ривожланиб Ўрта Осиёда унинг турли хил йўналишлари (XII асрда Туркистонда Яссавия, XIII аср охирида Хоразмда Кубровия, XIV асрда Бухорода Нақшбандия) пайдо бўлди ва тарқалди.

Маълумки, Ғарб адабиётларида Оврўпо мамлакатларида кескин маданий юксалишга олиб келган XV– XVII асрларни Ренессанс — Уйғониш даври номи билан юритадилар. Бироқ кўпчилик муаллифлар Шарқда шундай жараён бўлганлигидан кўз юмадилар. Ҳолбуки, IX– XII асрларда Марказий Осиёда Оврўподан бир неча аср илгари маданий юксалиш юз берганлигини ҳеч ким инкор эта олмайди. У Оврўподагидек янги сиёсий-иқтисодий жараён, яъни буржуа муносабатларининг вужудга келиши билан боғлиқ бўлмаган бўлса-да, маданият тарихида сўнмас из қоддирди ва Оврўпо Ренессансининг вужудга келишига катта таъсир кўрсатди.

Шунинг учун биз IX–XII асрлардаги Марказий Осиё маданий-маърифий юксалишини **Уйғониш даври, аниқроғи илк Уйғониш даври деб аташга ҳам тўла асосимиз бор**. Бу илк Уйғониш даври маданияти сиёсий-иқтисодий жиҳатдан Оврўпо мамлакатларидан фарқли ўлароқ мустақилликка эришиш ва бу минтақада мустақил давлатларнинг вужудга келиш жараёни билан узвий боғлиқдир.

Бу даврда Марказий Осиёда араб, форс ва туркий тиллардаги дастлабки шеърий асарлар вужудга келди.

Бу давр маърифий-маданий юксалиши ҳақида гап борар экан, маънавиятга, Уйғониш даври маданиятига хос қуйидаги характерли томонларни қайд этиб ўтиш мумкин:

коинотнинг вужудга келиши, босқичлари, оламнинг тузилиши, модда ва руҳнинг хусусиятлари каби умумий илмий масалаларга кизиқиш;

инсонни коинотни Яратгучининг энг олий маҳсули деб баҳолаш. Аввало илм, инсон аҳли тафаккурини улуғлаш, унга ишонч билдириш, тарғиб-ташвиқ этиш, уларни Яратгучининг энг улуғ ва юксак ижоди деб баҳолаш, маърифат тарқатиш, жамият, жамоани яхшиликка элтиш инсоннинг муҳим вазифаси деб билиш;

ахлоқ, одоб, муомалани инсон тарбиясининг асосий мақсадларидан деб билиш. Инсоннинг адолат, юксалиш, маънавиятга интилишига йўл очиш, имконият яратиш. Ақлда, ахлоқда, маънавиятда етук бўлиш, комил инсонни яратиш, инсонпарварлик, ватанга, одамларга хизмат қилиш, инсонлар орасидаги дўстлик, ўзаро ёрдам, қўмаклашувга чақириш бу давр маданиятининг етакчи жиҳатларидандир;

комил инсон ривожланган давлатчиликда шаклланади. Бундай давлатчилик эса ақл ва илмга ўзаро келишув, бирликка эга бўлиш натижасида амалга оширилади. Мустақкам давлатчилик турли илм-фан тармоқларининг ривожини таъминлайди;

мустақкам давлатчилик фозил жамоани вужудга келтира олади – бу давлат, жамоага раҳбарлик, ҳокимлик қилаётган шахснинг маърифатли,

илмли, ахлоқли бўлиш, жамоани келишиб бошқара олишига боғлиқдир. Маърифатли шох, жамоа яратиш, давлатчиликни мустаҳкамлаш бу давр ижтимоий таълимотларининг муҳим хислатидир.

Шарқ Уйғониш даври ўз мазмун моҳиятига кўра қуйидаги муҳим омиллар ва хусусиятлари билан яққол ажралиб туради:

1. Маданиятда дунёвий билимлар, Ислом аҳкомлари, ақидаларининг ривожланиши, уларнинг жамият ва одамлар манфаатлари нуқтаи назаридан талқин этилиши;

2. Турли давлатлар, халқларнинг (араб, эрон, юнон, ҳинд, туркий ва бошқа) маданий мерослари, қадриятлари, ютуқлари маънавий бойликлардан фойдаланиш зарурлиги;

3. Астрономия, математика, минерология, жуғрофия, кимё ва табиий фанлар ривож;

4. Услуб (методология) да рационализм, (оқилоналик), мантикнинг устуворлиги;

5. Инсоний дўстлик, юксак ахлоқийлик ғояларининг тарғиб этилиши, комил инсон шахсини шакллантириб вояга етказиш;

6. Фалсафа ва тарих фанларининг ўсиши;

7. Адабиёт, муסיқа бадиий маданият нотикликнинг кенг ривож топиши;

8. Билимдонлик, донишмандликнинг қомусий тарзда кенг эътироф топиши ва ҳ.к. Уйғониш даврининг бу асосий омиллари ва хусусиятлари дунёвий илм-фаннинг ривожланиши - булар, шубҳасиз, башарият манъавияти юксалишининг муҳим ўлчов мезонлари бўлиб хизмат қилди.

Бу давр дунёвий илм-фаннинг яна бир муҳим ютуғи шундаки, араб ва ажам олимларининг катта саъй-ҳаракатлари, изланишлари туфайли Юнон, Лотин, Миср, Ҳинд тилларида битилган сон-саноксиз ноёб илмий асарлар, қўлёзмалар топилиб, улар араб тилига таржима этилди ва ҳаётга ижодий тадбиқ этила бошлади.

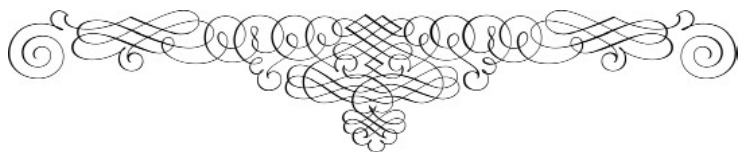
IX-XII асрларда Ўрта Осиёда илм-фан ва маънавиятнинг юксалиши нафақат алломаларнинг қўллаб-ёқлаб этилиб чиқиши, илмий

асарларнинг яратилиши, илмий марказлар, маърифат даргоҳлари, академияларнинг пайдо бўлиши мисолида, балки шаҳарсозликнинг ривожланиши, меъморчиликнинг тараққий этиши, бунёдкорликнинг кучайишида ҳам кўзга ташланади. Бошқача айтганда, илм-фан тараққиёти шаҳарсозлик, меъморчилик, хунарамандчилик, маданият тараққиётига ҳам катта таъсир кўрсатган. Бу даврда **Афросиёбнинг марказий қисми, Бухоро арки, Чор Бакр, Насаф қалъаси, Ахсикентнинг ҳукмдорлар қароргоҳи, Термизда Султон Саодат, Қирқ қиз қўрғонлари, Пойкент, Дабусия шаҳарларининг шахристонлари, Шошкентнинг Минг ўрик шаҳарчаси, Гурганж шаҳри, Хива, Ичон қалъаси** каби маъмурий марказлар қад ростлади. Шунингдек, Бухородаги Сомонийлар мақбараси, Калон, Вобкент, Жарқўрғон миноралари, Самарқанддаги Араб ота мақбараси, Работи Малик карвонсаройи, Деггарон масжиди, Хивадаги Жума масжид, Гурганждаги Эл-Арслон, Оловуддин Такиш мақбаралари шу даврда бунёд этилди. Ушбу маҳобатли, мухташам, юксак иншоотлар, шаҳарлар ўша давр меъморчилигининг юксак намуналарига айланган. Бундай иншоотларни, шаҳарларни куриш ўз-ўзидан бўлмаган. Меъморларнинг математика, физика, геометрия, геодезия, кимё каби фанларни мукамал билганликларидан далолат беради.

Бошқача айтганда, шаҳарлар, маҳобатли иншоотлар, иморатлар куриш, тараққиётни юксалтириш илм-фаннинг ўша даврдаги амалий ифодаси эди. Табиийки, бу шаҳарларни, иншоотларни, четдан келиб биров куриб бермаган. Айнан шу ерда яшаган, бу шаҳарлардаги мадрасаларда таълим олган меъморлар, муҳандислар барпо этганлар. Бугунги кунда ҳам асл ҳолида сақланаётган ва дунё маданий меросининг ноёб ёдгорликлари сифатида эъзозланаётган бу иншоотларнинг лойиҳалари илмий йўналишда, мадрасалар таълими асосида яратилган. Мадрасалар Шарқнинг энг олий ўқув масканлари сифатида кадрланган. Барча ҳукмдорлар мадрасалар барпо этишга алоҳида эътибор берганлар.

ЎЗБЕКИСТОН – ИЛМ-МАЪРИФАТ ЎЧОҒИ,
ЗИЁ МАРКАЗИ БЎЛГАН ҚУТЛУҒ ЗАМИН

Буюк Ипак йўли чорраҳасида жойлашган Ватанимиз қадимдан жаҳон цивилизацияси маркази, маърифат ўчоғи бўлиб дунё илм-фани ва маданияти ривожига муносиб ҳисса қўшиб келган. Юртимизда вояга етган улуғ алломалар ўзларининг бебаҳо асарлари, ибратли фаолияти билан икки буюк Ўйғонишга замин яратди.

Ўзбекистон кўҳна мозий сарҳадларидан зиё таратиб, абадий яшаётган бу улуғ зот каби буюк алломалари билан чин маънода фахрланади. Ҳолбуки, асосий қисми **ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига тўғри келадиган қадимги Мовароуннаҳр нафақат исломий, балки дунёвий илмларнинг, жумладан фалсафа, тилшунослик, улкашунослик, тарих, адабиёт, маърифат каби ўнлаб гуманитар фанларнинг ҳам ҳақиқий бешиги бўлган.**

Марказий Осиё адабиётининг бизга маълум йирик намояндаси машҳур **“Ҳибат ул-ҳақойиқ” маърифий асарининг** муаллифи **Аҳмад Югнакий** бўлганлигини қайд этиш мумкин. Аҳмад Югнакий ҳақидаги маълумотларни биз **XV** асрга оид Алишер Навоий, Арслон хожа Тархон ва бошқалар ёзиб қолдирган маълумот ҳамда шоирнинг ўз ёзганларидан биламиз.

Манбаларда Аҳмад Югнакийнинг туғилган жойи **Югнак** деб аталади. Бу номдаги кишлоқлар қадимги Самарқанд атрофи, Фарғона водийси ва Сирдарё бўйларида мавжуд бўлган.

Аҳмад Югнакийнинг бобоси Мовароуннаҳрда ислом динини илк қабул қилган туркий қавмлардан бўлиб, бу воқеа тахминан **Қутайба** даврида (милодий 706—715 йилар орасида) юз берган. Бўлғуси шоирнинг отаси Маҳмуд Югнакий VIII асрнинг биринчи ярмида дунёга келди. Манбаларда Аҳмаднинг туғилган жойи Югнак деб аталади. Бу номдаги қишлоқлар қадимги Самарқанд атрофи, Фарғона водийси ва Сирдарё бўйларида мавжуд бўлган. Маҳмуд Югнакийнинг йигит бўлиб етилган даврлари Абу Муслим Уммавийлар сулоласига қарши қуролли қўзғолон бошлаган 747—750 йилларга тўғри келади. Адиб Аҳмад ҳам шу даврларда туғилган бўлиши керак.

“Ҳибат ул-ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар тухфаси”) достони бўлиб, **484** мисрадан иборат. Бу асарнинг бугунгача **3** та тўлиқ қўлёзмаси, **2** та айрим парчалари сақланиб қолган. Улардан энг қадимгиси **1444** йилда Самарқандда Улуғбекнинг нуфузли амирларидан Арслон хожа Тархон топшириғига кўра, котиб Зайнул Обилии ибн Султонбахт ал-Журжоний ал-Ҳусайний томонидан уйғур ёзувида кўчирилган. Матн орасидаги оят, ҳадис ва айрим байт-лар араб ёзувида. Асар номи мазкур нусхада **“Атабатул ҳақойиқ”** (“Ҳақиқат эшиклари”) деб кўрсатилган. Кейинги нусха уйғур ва араб ёзувларида бўлиб, 1480 йилда Туркистондан Истамбулга бориб қолган истеъдодли котиб Шайхзода Абдураззоқ бахши томонидан кўчирилган. Турк олими Нажиб Осим 1914—1916 йилларда ушбу нусхани топиб, тадқиқ этиб нашрдан чиқарди. Учинчи қўлёзма араб хатида бўлиб, унга Туркия султони Боязид II (1481 – 1512)нинг муҳри босилган. Демак, бу нусха ҳам XV аср охири XVI асрнинг бошида кўчирилган бўлиб чиқади. Асарнинг биринчи **5 бобини** муқаддима қисми деб аташ мумкин.

Биринчи боб (аннавъул-аввал) — “Илм манфаати ва жаҳолатнинг зарари ҳақида” деб аталган. Маълумки, исломнинг илк нозил бўлган оятлари “Икра!” (яъни, “Ўқи!”) деб бошланади ва илмга ташвиқ

этиш ислом маънавиятининг муҳим асосларидан бирини ташкил этади. Достон матни орасида пайғамбаримизнинг “Илм Чин эли (яъни Хитой)да бўлса ҳам, ўрганинг!” деган ҳадислари 1 / 3 Адиб Аҳмад Югнакий (XII—XIII асрлар) араб тилида келтирилган ва ушбу фикр туркий тўртликлар шаклида шарҳланган. “Саодат йўли билим билан билинади”, дейди Адиб. У билим эгаси бўлган аёл кишини эрлар каторида кўради, билимсиз эркакни эса аёлдан ҳам заиф билади.

Алишер Навоий ўз асарида Адиб Аҳмад достонининг ушбу бобидан энг эркин тимсолни келтирган: Сўнгакка илик тур, эранга билик, Биликсиз эран ул иликсиз сўнгак. Арслон хожа Тархон туздирган матнда шу сатрлар бироз бршқачароқ жаранглайди:

“Сўнгакка илик тур, эранга билик,

Биликсиз эран ул иликсиз сўнгак.

Арслон хожа Тархон туздирган матнда шу сатрлар бироз бршқачароқ жаранглайди:

Сўнгакка йиликтеқ эранга билик,

Эран курки ақл, ул сўнгакнунг йиллик”

Яъни, билим эгаси вафот этганда ҳам унинг номи боқий қолади, деб хулосалайди шоир, аммо билимсиз киши тиригида ҳам ўлиқдан фарқи йўқдир.

Умуман олганда, “Ҳибат ул-ҳақойиқ” **тил жиҳатидан жуда қадимий**, аммо асрлар давомида кўп кўчирилиб, котиблар томонидан тушуниш қийин жумлалар соддалаштирилган, кейинги асрлар тил унсурлари асарга анча таъсир кўрсатган.

Достоннинг илмий-танқидий матнлари 1951 йилда туркиялик олим Рашид Раҳмат Арат, 1972 йилда узбек олими қозоқбой Маҳмудов, кейинчалик қозоғистон олимлари томонидан турли кўлөзмаларни чоғиштириб тайёрланди ва чоп этилди. Бу нашрлар барчаси XV—XVI асрлар матнига таянади, чунки қадимийроқ кўлөзмалар сақланиб қолмаган. Достоннинг барча мавжуд

қўлёзмаларида асл муаллиф матни охирида илова қилиб, бир номаълум котиб (ёки шоир) ва Амир Сайфиддин (шоир Сайфий) нинг алоҳида тўртликлари ҳамда Арслон хожа Тархоннинг 10 байтли маснавийси илова қилинган. Бу шеърый иловалар кейинги асрларда қўшилган бўлиб, тил хусусиятларига кўра ҳам Адиб Аҳмад асаридан фарқ қилади. Улар мазмуни асосан дoston муаллифини таъриф этиш, унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қўшимча маълумотлар беришга қаратилган. Арслон хожа Тархон Адиб Аҳмад асарини “қашқарий тил била” ёзилган дейди, аммо муаллифнинг ўзи — “Анин уш чиқардим бу туркий китаби деб” ёзган эди.

Демак, у VI–VII асрларда шаклланиб бўлган умум-минтақа туркий тилини Адиб Аҳмад даврида “туркий” аташган бўлса, кейинчалик маданий-адабий марказ қорахонийлар пойтахтига кўчгач, уни “кошғарий” тил деб аташ расм бўлган ва Улуғбекнинг амири ушбу кейинги атамадан фойдаланган. Умуман Адиб Аҳмад дostonи тил хусусиятларини Қултегин, Тунюкук, Билка қoон битиклари билан қиёслаб ўрганиш туркий маданият такомилени тўғри англаб етишда катта аҳамият касб этган бўлур эди. Илк мутафаккирлардан бўлмиш Адиб Аҳмад Мовароуннаҳр ва Хуросонда туркий элатлар маданиятини юксалтиришда катта хизмат қилди. XI—XII асрларда ижод этган Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий каби нафақат узбек халқи, балки бутун турк олами, ҳатто ислом минтақасининг буюк алломалари ичида Адиб Аҳмад муҳим ўрин эгалайди.

“Ҳибат ул-ҳақойиқ” асари асосий қисмининг кейинги 4-, 7-боблари ҳам инсонларнинг юксак фазилатларини таърифлаш, нуқсонларини қоралашга бағишланган. Уларда саховат, қўли очиқлик, тавозеъ, инсонларга меҳрли бўлиш, вафоли, шавкатли, ҳалим табиатли, кечирувчан, камтар бўлиш тарғиб қилинади, бахил ва очкўзлик, молпарастлик, ғазабнок ва такаббурлик, риёкорлик, бесабрлик, зулм ва зўравонлик, сафсатабозлик қаттиқ қораланади.

Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибату-л-ҳақойиқ” асаридан баъзи ҳикматлар:

Биликтин айурман, сўзумга ула,
 Биликликка йа дўст ўзунгни ула
(Билим ҳақида сўзлайман, сўзимга қулоқ сол, эй дўст илмли кишига ўзингни яқин тут).

Билик бирла билнур саъадат йўли,
 Билик бил саъадат йўлини була.
(Билим билан саодат йўли очилади, (шунга кўра) илмли бўл, бахт йўлини изла).

Баҳалиқ динар ул биликлик киши,
 Бу жаҳил биликсиз баҳасиз биши.
(Билимлик киши баҳолик динордир, илмсиз жоҳил киши қимматсиз емиш (мева)дир).

Уқуб сўзла сўзни эва сўзлама,
 Сўзунг кизла кезин башинг кизлама.
(Сўзни уқиб сўзла, шошиб (беҳуда) гапирма, сўзингни яшир, кейин бошингни яшириб юрма).

Минг эр дўстунг эрса ўкуш кўмагил,
 Бир эр душман эрса ана азлама.
(Мингта дўстинг бўлса, кўп кўрма, биргина душманинг бўлса, уни оз дема)...

“Ҳибат ул-ҳақойиқ” асарининг аҳамияти ҳақида шундай хулоса қилиш мумкин¹¹:

Биринчи. Туркий тилдаги фикҳий адабиёт “Ҳибат ул-ҳақойиқ” ислом ахлоқи ва ғояларини Қуръон оятлари ва ҳадислар асосида оддийгина қилиб тушунтириб беришга, тарғиб қилишга қаратилган асарлар IX асрдаёқ пайдо бўлганки, буни юқоридаги манба кўрсатиб турибди.

Иккинчи. Бу ҳолат тарихий даври жиҳатидан Сомонийлар давлати ва ҳукуқининг бошланғич даврига тўғри келади. Бу ажабланарли

¹¹ Зиёдулла Муқумов. Адиб Аҳмад ва унинг устози. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/adib-ahmad-va-uning-ustoz.html>

эмас, гарчи уламолар Куръонни бошқа тилларга таржима этилишини маъқулламаган бўлсалар-да айнан ана шу даврда Куръон сатрлар орасида (интерполяция) туркий тилга таржима қилинган эди.

Учинчи. Мовароуннаҳр фикҳ мактаби фаолият кўрсатган даврлардаёқ (VIII-XIII асрлар) туркий тилда ҳам фикҳий-ахлоқий йўналишдаги асарлар яратила бошлаганини кўрсатади. Бунга отаси Адиб Аҳмад Югнакий ва ўғли Муҳаддис Абу Ҳомид Аҳмад Югнакийларнинг фаолиятлари мисол бўла олади. Бундан ташқари, яна шу нарсани келтириш мумкинки, ўша даврда ота-бола шоир, муҳаддис ва фақиҳлар кўп учраган, бу ҳолатни манбалар кўрсатиб турибди. (Масалан, Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва унинг ўғли Абу Ҳафс Бухорий, Абу Лайсий ва бошқалар).

Тўртинчи. Адиб Аҳмаднинг амалда ислом фикҳи ҳанафия мактаби асосчиларидан бўлган, буюк имом Абу Ҳанифа ибн Собитдан сабоқ олиши бу ҳам тарихий ҳақиқатга яқин. Чунки адибнинг асарлари шу мазҳаб қоида ва ҳукмларининг туркий халқлар орасида, улар учун яқин бўлган-туркий тил орқали кенг ёйилишига сабаб бўлганки, туркий халқларнинг аксарияти ҳозиргача ҳанафия фикҳий мактаби тарафдорларидир.

Бешинчи. Ислом ҳукуқи, унинг манбаларининг туркий халқлар орасида кенг ёйилиши “Мовароуннаҳр фикҳ мактаби” анъаналарининг ривожланишига Адиб Аҳмад ва Ас-Самъоний таниқли муҳаддислардан бири сифатида таърифлаган Абу Ҳомид Аҳмад ибн Абу Аҳмад ал Югнакийлар муносиб ҳисса қўшганлар.

Кейинги даврларда тарих, фалсафа, исломшунослик, тилшунослик каби соҳалар ривожига улкан ҳисса қўшган **Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий, Абу Бакр Қаффол Шошийнинг** илмий-адабий меросини туркий халқлар маданиятининг юксак намунаси сифатида баҳолаш, ғоявий қарашларни халқона услубда содда ва равон тарзда етказган бебаҳо бадиий ижодни – улкан маънавий-маърифий мерос дейиш мумкин.

Аждодлардан мерос қолган йирик тарихий-маънавий асарлар ҳақида сўз юритар эканмиз, **Муҳаммад ибн Али Абу Абдаллоҳ ал-Ҳаким ат-Термизий** (824-892) – сўфийлик даврининг мутафаккири ҳисобланган, ҳадисшунослик ва ҳуқуқшуносликни яхши ўзлаштирган олим ҳақида маълумот бермоқчимиз. Замондошлари дунёқарашининг кенглиги ва чуқур тафаккур соҳиби бўлгани учун Ал-Ҳаким ал-Термизийни – “Термиздан чиққан донишманд” деб аташарди.

Унинг тўлиқ номи Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо ибн Заҳҳок Суллайий Буғий Термизий. Буғий дейилишига сабаб ўша вақтдаги Буғ номли қишлоқда вафот этиб, шу ерга дафн қилинган. Умрининг охирида кўзи ожиз бўлиб қолгани учун ал-Дарир таҳаллуси билан ҳам аталган.

Ат-Термизий милодий 824 йилда Термизда (Буғ қишлоғи, ҳозирги Шеробод тумани), унча бадавлат бўлмаган оилада таваллуд топди. Унинг ёшлик йиллари Термиз шаҳрида ўтиб, дастлабки маълумотни ҳам шу шаҳарда олган. Ат-Термизий ёшлигидан турли илмларни эгаллашга зўр қизиқиш билан интиланган. Болалигидан ўта зийраклиги, ёдлаш қобилиятининг кучлилиги, ноёб қобилияти билан ўз тенгқурларидан ажралиб турган ат-Термизий диний ва дунёвий фанларни, айниқса, ҳадис илмини алоҳида қизиқиш билан эгаллаб, бу борадаги ўз билимларини муттасил ошириш учун кўпгина Шарқ мамлакатларини зиёрат қилган.

Ал-Ҳаким ат-Термизий ўзининг автобиографик рисоласи “**Бадъу шаъни Абу Абдуллоҳ**” ва “**Ар-Радд аъло-л-муаттила**” каби асарларида ёзилишича, унинг онаси ва бобоси ҳам ўз даврида ҳадис илмининг етук билимдонларидан бўлган. Ал-Ҳаким ат-Термизий ўз китобларидан бирида шундай хикоя қилади: “Аллоҳ таоло мени устозим, волидамдан жудо қилганида мен саккиз ёшда эдим. Унинг саъй ҳаракатлари боис мен илм олишга шундай берилиб кетгандимки, китоб мутола қилиш мен учун асосий машғулоти

бўлиб, қолган эди. Ваҳоланки, менинг тенгқурларим ўйин-қулги ва вақти хушлик билан банд бўлардилар. Волидамнинг ижтихотлари туфайли мен шу ёшимда “Илм ал-осор” (“Қадимий ривоятлар (ҳадислар) ҳақидаги илм”) ва “Илм ар-рай” (Диний масалаларида ўз фикрини билдириш) билимларини тўлик эгаллаб олган эдим.

Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий (824-892) қаламига мансуб диний-маърифий асарлар – **“Ал-жомий”** (“Жаъмловчи”), **“Аш-шамоил ан-набавийа”** (“Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари”), **“Ал-илал-фи-л-ҳадийс”** (“Ҳадислардаги оғишишлар”), **“Рисола фи-л-хилоф ва-л-жадал”** (“Ҳадислардаги ихтилоф ва баҳслар ҳақида рисола”), **“Ат-тарих”** (“Тарих”), **“Китоб аз-зуҳд”** (“Тақво ҳақида китоб”), **“Китоб ул-асмо ва-л-куна”** (“Исмлар ва лақаблар ҳақида китоб”) кабилар жаҳон маърифий-маънавий мероси каторидан муносиб ўрин олган.

Ат-Термизийнинг асарлари ичида энг машҳури, шубҳасиз, **“Ал-жомий”** бўлиб, аввал эслатиб ўтганимиздек, пайғамбар алайҳиссаломга доир олтита ишончли ҳадислар тўпламларидан биридир. Ушбу асар илмий адабиёт ва манбаларда **“Ал-жомий ал-кабир”** (“Катта тўплам”), **“Ал-жомий ус-саҳийҳ”** (“Ишончли тўплам”), **“Жомийят-Термизий”** (“Термизий тўплами”), **“Сунан ат-Термизий”** (“Термизий суннатлари”) номи билан ҳам аталиб, пайғамбар алайҳиссалом ҳаёти ва фаолиятига доир муҳим манбалардан ҳисобланади.

Ат-Термизийнинг машҳур асарларидан яна бири **“Аш-шамоил ан-набавийа”** (“Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари”) бўлиб, баъзи манбаларда **“Аш-шамоил фи шамоил ан-набий саллолоху алайҳи васаллам”** номи билан ҳам келтирилган. Номидан ҳам кўриниб турибдики, бу асар пайғамбар алайҳиссаломнинг шахсий ҳаётлари, у кишининг суврат ва сийратлари, ажойиб фазилатлари, одатларига оид 408 ҳадиси шарифни ўз ичига қамраган манбадир. **“Аш-шамоил ан-набавийа”**нинг биринчи қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар

пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васалламнинг суврат (ташқи киёфа)ларига, иккинчи қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар эса ички дунёлари ва ахлоқий фазилатларини баён қилишга бағишланган.

“**Аш-шамоил ан-набавийа**”нинг XVI асрга оид бир қўлёзмаси Тошкентда, Мовароуннаҳр мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланмоқда. 1980 йилда Тошкентдаги Диний бошқарма буюртмаси билан “Аш-шамоил ан-набавийа”нинг ушбу қўлёзмаси офсет услубида нашр этилган бўлиб, унга қисқача сўзбоши Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари Диний бошқармаси ҳайъатининг собиқ раиси, марҳум муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобоҳон ҳазратлари томонидан ёзилган.

“Аш-шамоил ан-набавийа” сўнгги йилларда ҳам Тошкентда бир неча бор нашр этилди. Бундан ташқари алломанинг **1200** йиллик юбилеи муносабати билан газета ва журналларда у ҳақида кўплаб мақолалар чоп этилди.

Абу Бакр Қаффол Шоший (904-976) – “Ҳазрати Имом” деб улуғлаган бу зотдир. Тошкент – ўрта аср араб манбаларида эса Шош — тарих жараёнида кўплаб шоир ва адиблар, алломалар, риёзат ва табобат аҳллари етиш-тирган. Ана шундай алломалардан бири Қаффол аш-Шошийдир.

Қаффол аш-Шошийнинг тўла исми Абу Бакр ибн Али Исмоил Қаффол аш-Шоший бўлиб, араб манбаларида унинг ҳурматини бажо келтириш учун номига катга, улуғ ё муҳтарам маъносини ифодаладиган “ал-Кабир” сўзини қўшиб ёзадилар. Бу билан ўтмишдошларимиз Қаффол аш-Шошийга нисбатан буюк эҳтиромни ифода этганлар.

Қаффол аш-Шоший ҳунарманд оилада дунёга келган кўринади. Шу сабабдан “Қаффол” — кулфсоз деб машҳур бўлган. Қаффол аш-Шоший асли кулфсоз уста бўлиб, кичик ва нозик кулфлар ясайдиган, кўли гул киши бўлган.

Қаффол аш-Шошийнинг устозларига қараб ҳам унинг билими, қандай фанларни ўрганганлигини билиш мумкин. Манбаларнинг кўрсатишича, Қаффол аш-Шошийнинг қонуншунослик ва тарих соҳасидаги устози машҳур олим ат-Табарий (839—923) эди. Маълум бўлишича, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий мусулмон Шарқ мамлакатларининг энг йирик тарихчиси бўлиб, кўп жилдлик асарлар муаллифи эди.

Қаффол аш-Шошийнинг иккинчи йирик устози Абул-Ҳасан Али ибн Абу Мусо ал-Ашъарий (873—941) эди. Бу киши Шарқда каломчилар оқимининг асосчиси бўлиб, бу соҳада анчагина асарлар ёзган эди. Аш-Ашъарий аслида ислом фалсафасида машҳур бўлган ашъария оқими асосчиси саналади. Тожиддин Абу Наср Абдулваҳҳоб ас-Субкийнинг (туғилган йили 1327) хабар беришича, “Қаффол аш-Шоший олим ал-Ашъарийдан калом илмини ўрганар ва ўз навбатида ал-Ашъарий ундан қонуншунослик соҳасини ўрганар экан”.

Қаффол аш-Шоший **қонуншунослик**, **мантиқ** каби соҳаларга оид асар ёзган. Унинг **“Одоб ал-қози”** (“қозининг феъл-атвори”), **“Одоб ал-баҳс”** (“Баҳс одоби”) деган таълифи бўлиб, араб тилидаги шеърлари маълум. Бу хусусда юқорида зикр қилинган араб олими ибн Халликон ёзади: “қонуншунослардан дастлаб отилиб чиқиб **“Хусни жадал”** (“Диалектика гўзаллиги”) деган асар ёзган киши ҳам шу Қаффол аш-Шоший эди”.

Қаффол аш-Шоший яхши шоир ҳам бўлиб, ўз шеърларини араб тилида ёзган. Аммо унинг шеърий ижоди давримизгача етиб келмаган, фақатгина ас-Субҳийнинг “Табақат аш-Шофиййа” (“Шофиййа мазҳаби даражалари”) деган китобда шеърларидан парчалар сақланиб қолган. Уша шеърларда шундай сатрлар ҳам бор:

“Кимки уйимга меҳмон бўлиб келадиган бўлса, дастурхоним доимо унинг учун ёзилган бўлади. Кимки менинг дастурхонимдан бирор нарса еса, (билсинки) ундаги барча ноз-неъмат пешона терим билан топилган, (яъни) ҳалол бўлади.

Биз бор-будимизни меҳмон олдига қўямиз. Бордию (қўйишига) нарса тополмасак, уҳолда сабзавот билан сирка қўямиз. Шунда безгараз, кўнгли очиқ одам бўлса, у бунга рози бўлиб кўнади; бордию бахил бўлса, у ҳолда уни мен тузата олмайман”.

Қаффол аш-Шошийнинг қонуншуносликка доир асари давр тақозасига кўра ислом тарқалган мамлакатларда кенг кўламда ёйилди.

Қаффол аш-Шошийнинг қаламига мансуб бўлган шеърлар ас-Субҳий асарига кириб қолган. Бу парчадан маълум бўлишича, Византия императори билан араб халифаси ўртасида жанжалли ёзишмалар бўлади. Бу ёзишмаларда Византия императори араб халифалигига дўқ ва пўписа билан мурожаат қилиб, бир вақтлар унинг ерлари бўлган, ҳозир эса Бағдод халифаси эгаллаб турган ўлкаларни тинчлик билан, осонликча уларга қайтариб беришни талаб қилади. Византия ҳукмдорлари мактубни баландпарвоз чиқиши учун уни араб тилида шеър билан битадилар. Шеър хошимийлар хонадонидан бўлмиш ҳукмрон халифага деб аталган. Мактубда шундай сатрлар ҳам бор:

“Биз шердек отилиб чиқиб, ўз ерларимизни эгалладик. Дамашқ ўлкаси эса ота-боболаримиз маскани эди, биз бу диёр мол-мулкига эга бўламиз, Мисрни ҳам қиличимиз тиги билан эгаллаймиз. Ҳижоз, Бағдод, Шероз, Рай, Хуросон, Қуддус, Шарқу ғарб ҳаммасини эгаллаймиз”, деб халифа ва унинг саркардаларига дағдаға солади, уларни айёрлик билан қўрқитмоқчи ва ниҳоят уларни осонликча қўлга киритмоқчи бўлади. Худди мана шу воқеалар бўлган кезде Қаффол аш-Шоший Бағдод шаҳрида бўлади. У халифалиқда иқтидори зўр олим, сарой аъёнлари ўртасида яхшигина қонунинос, забардаст шоирсифатида танилган эди. Шу сабабдан Византия ҳукмдорининг лашкарбоииси Тағфур (араб манбаларида Такфур) хатига жавоб ёзиш халифалик номидан Қаффол аш-Шошийга топширилади. Бу ҳам аллома аш-Шошийга нисбатан катта эҳтиром эди¹².

¹² Ирисов А.А. Қаффол АШ-ШОШИЙ. <https://e-tarix.uz/shaxslar/124-qaffol-shoshiy.html>

Қаффол Шошийнинг ислом оламидаги обрўэътибори ва мавқеи, илмий салоҳияти ҳақида ўрта аср араб муаллифлари ўз асарларида алоҳида таъкидлаб ўтишган.

Жумладан, марвлик машҳур тарихчи Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад Самъоний ўзининг “Ансоб” (“Насабнома”) асарида шундай ёзади: “Қаффол – кулфсозлик касбига нисбат берилган. Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший Шош аҳлидан бўлиб, кулфсозликда шуҳрат қозонган. У ўз замонасининг имоми (пешвоси) бўлиб, фикҳ, ҳадис, усул, тилшунослик илмлари бўйича тенги йўқ олим эди. Қаффол Шошийнинг номи Мағрибу Машрикқа ёйилган”.

Шунингдек, Қаффол Шоший ҳаёт йўли ва фаолияти ҳақида халқимиз ўртасида кўплаб турли нақл, ривоятлар мавжуд.

Қаффол Шоший илмий меросида “Жавомий алкалим” (“Қисқа иборали ҳадислар тўплами”) асари етакчи ўринни эгаллайди. “Жавомий алкалим” китоби Имом Қаффол Шоший қаламига мансуб бўлиб, унда Имом Бухорий шарҳи мажмуаларидаги Расулulloҳ (с.а.в) калималаридан тўпланган”.

Қуйида ушбу асарда хайр-саховат ва кўмак беришга доир ҳадислар, ҳикматли калималардан келтирамиз:

Саховатпешалик тақводир.

Ушбу калимадан саховатли, қўли очиқ ва кишиларга кўмак бериш тақво қилиш билан баробар эканини кўришимиз мумкин.

Ҳар бир эзгулик (яхшилик, эҳсон, кўмак, меҳр-саховат) садақадир.

Пинҳона (сир тутиб) қилинган садақа, эҳсон, саховат ва кўмак Парвардигорнинг ғазабини сўндиради.

Садақа (эҳсон, саховат, кўмак, яхшилик) сув оловни ўчирганидек хатони (гуноҳни) ўчириб юборади.

Ҳар бир инсон ҳаётида давомида одамларга яхшилик қилиш, меҳр-мурувват ва хайр-саховат, кўмак кўрсатиш орқали гуноҳларидан фориғ бўлиши зикр этилган.

Жаннат сахийларнинг уйидир.

Инсоннинг карами унинг динидир. Меҳр-муруввати унинг ақлидир. Насл-насаби эса унинг хулкидир.

Одамларга меҳр-саховат кўрсатиш имондан кейинги энг мақбул ишдир.

Закот – исломнинг кўпригидир.

Бу дунёда хайрли ишларни қилиб юрганлар охиратда яхшиликларга эришувчилардир.

Кўриниб турибдики, ушбу ҳикматли калималар ва ҳадислар ҳар қандай инсонни одамларга яхшилиқ қилиш, саховатли бўлиш, уларга кўмак кўрсатиш каби фазилатларга ундайди.

Қалблар яхшилиқ қилган одамни севиш ва ёмонлик қилган кимсани ёмон кўриш туйғусида яратилган.

Бир-бирингизга ҳады улашинглар, меҳр-оқибатингиз зиёда бўлади.

Ўзаро ҳадылар улашинглар. Зеро, совға юракдаги ҳасад ва гиналарни сўндиради.

Ўзаро ҳады улашинглар. Чунки у юракдаги қаҳр-газабни йўқ қилади ва қалблардиги фисқу фасодни даф қилади.

Юқоридаги ҳикматлардан маълум бўлишича, меҳр, мурувват, саховат, кўмак каби фазилатлар инсон қалбини юмшатиб, уни поклашда муҳим ўрин тутар экан. Зеро, имон гавҳари бўлмиш – Қалб (дил) пок ва софлиги инсон одобининг асосий мезонларидан бери десак муболаға бўлмайди.

Кимга бир яхшилиқ эшиги очилса, бас, у фурсатдан фойдаланиб қолсин. Чунки бу эшик унинг юзига қачон ёпилишини билмайди.

Аллоҳ бандаларидан фақат раҳмдилларига раҳм қилади.

Аллоҳ садақа билан етмишта ҳалокатни даф қилади (қайтаради).

Эзгу ишлар ҳалокатлардан асрайди.

Умуман олганда, Қаффол Шоший асарида ислом дини аҳкомларидан ташқари одоб-ахлоқ, илм-маърифат, таълим-тарбияга доир ҳикматли иборалар қайд этилган. Ундан халқимиз орасида

кенг тарқалган матал, мақоллар, нодир ва қимматли афоризмлар ҳам ўрин олган¹³.

Қаффол Шоший ва унинг илмий фаолияти нафақат Шарк олимлари, балки Ғарб тадқиқотчиларининг ҳам эътиборини жалб этган. Машҳур немис шарқшуноси К.Броккельман, буюк рус олими В.Бартольдлар алломанинг илмий меросига юксак баҳо беришган.

Қаффол Аш-Шоший вафотидан сўнг **Тошкентда** унинг қабри устида макбара барпо этилган бўлиб, у ҳозирга қадар мусулмонлар томонидан зиёрат қилинади. Қаффол Аш-Шошийнинг асарлари бугунда ҳам қайта нашр этилмоқда. 2007 йилда Байрутнинг Dar al-Kutub al-‘Ilmiyah (Ливан) нашриёти томонидан ислом фикҳи бўйича “Маҳасину шариат” китоби чоп этилди. Макбаранинг XX асрга оид биринчи биноси ҳам сақланиб қолган. Сағана бирламчи шаклида сақланмаган.

Макбара бу шаклда хоннинг ўша пайтдаги меъмори Ғулом Ҳусайин томонидан 1542 йилда қурилган. У асимметрик гумбазсимон макбара – ҳонақодан иборат. Ҳонақо зиёратчиларга турар жой сифатида ҳам беришга мўлжалланган. Макбаранинг ёнида Қаффол Шошийнинг издоши бўлган Хожа Аҳрор яшаган уй ҳам сақланиб қолган.

Ушбу ёдгорлик катта тарихий ва бадий аҳамиятга эга бўлиб, Ҳазрати Имом мажмуи таркибига киради.

IX-XI асрлар бутун минтақамиз ҳудудида илм ва маданиятнинг энг гуллаб-яшнаган даври, айниқса, XI аср унинг авж нуктасига кўтарилган палласи бўлди, дейиш мумкин. Бу даврда илм марказлари, адабий мактаблар энди бир-икки жойда эмас, балки бутун минтақа бўйлаб ёйилиб кетди. **Хоразм, Фарғона, Тошкент, Термиз, Насаф, Марв, Қошғар, Баласоғун, Талас, Волгабўйи шаҳарлари, Нишопур, Исфаҳон, Ҳирот, Журжон, Тус, Рей, Ғазна,**

¹³ Неъматулло МУҲАМЕДОВ. Абу Бакр Қаффол Шоший – меҳр-саховат соҳиби. “Янги Ўзбекистон” газетаси. 28 апрел 2022 й. <https://yuz.uz/news/abu-bakr-qaffol-shoshiy--mehr-saxovat-sohibi>

Ғарбада Испания ва Шимолий Африканинг турли шаҳарлари илм-маърифат ўчоқларига айланди.

Масалан, **Абу-Лайс Самарқандий** (911–985, тўлиқ исми - Наср ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Хаттоб Самарқандий Тусий Балхий. Баъзилар Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад (ёки Муҳаммад) ибн Иброҳим Самарқандий.

Абу-Лайс Самарқандийнинг илк устозлари – оталари Муҳаммад ибн Иброҳим Тусийдир. У киши фазилатли ва тақводор фақиҳ эдилар. Абу Лайсга ёшликларида илм берганлар. У кишининг кўп қавллар баҳрул улумда “Отам сўзлаб берди” маъносидаги жумладан сўнг келган.

Бу мухтарам зот фикҳ, тафсир, мавъиза бўйича кўплаб асарлар битган. Фикҳга оид **“ан-Навозил”**, **“Хизонат ал-фикҳ”**, **“ал-Муқаддима фи-с-салот”** асарларида олим илк ҳанафий фикҳини акс эттирган бўлиб, улар ўз даврида муҳим манбаларга айланган. Дидактик асарларидан **“Танбиҳ ал-ғофилин”**, **“Бўстон ал-орифин”** асарлари кўп асрлардан буён қайта-қайта нашр этиб келинмоқда. Олимнинг тафсир соҳасидаги фаолияти ҳам аҳамиятли бўлиб, у ўз даврида илк бора фақат мўътабар манбалар Қуръон, ҳадис, саҳобий ва тобеъий сўзлари, шунингдек, ўзидан олдинги муфассирлар сўзлари орқали Қуръонни шарҳлаган.

Олимнинг **“Баҳр ул-улум”** — **“Илмлар уммони”** деб номланган тафсири Хуросон ва Мовароуннаҳрда шу йўлда яратилган илк асар, тафсир илмининг асоси сифатида баҳоланади. Алломанинг тафсири илмий жиҳатдан ниҳоятда мукаммал яратилган. Асар Қуръон сураларининг қаерда, қандай ҳолда нозил бўлганлиги, уларни машҳур муфассирлар қандай шарҳлагани, оятларнинг нозил бўлиш сабаблари, улар тўғрисидаги маълумотларнинг аниқ, содда, равон қилиб баён этилганлиги, тафсир қилишда фикҳий, ақидавий ҳукмларнинг келтирилганлиги билан эътиборга лойиқ. Шу билан бирга, оятларнинг ўқилишида кироатхонларнинг ютуқ ва камчиликлари ҳам таҳлил қилинган.

Муҳаммад Хусайн аз-Заҳабий “Ат-Тафсир вал-муфасссирун” асарида Самарқандийнинг “Баҳр ул-улум” тафсири ҳақида шундай ёзади: *“Бу тафсирни кўп мартаба ўқиб чиқдим, муаллиф бир бобида салаф уламоларидан ривоят қилган ҳолда кишиларни тафсир илмини ўрганишга чақиришини ва унинг фазилатини баён қилишини кўрдим. Сўнг араб тилини ҳамда оятларнинг нозил бўлиш сабабларини яхши билмаган ҳолда оятларни тафсир қилиш мумкин эмаслигини баён қилган. У тафсирга бўлган ҳурматни нафақат ўз фикри билан, балки салаф уламоларининг сўзлари билан ҳам асослайди. Агар бирор киши араб тилини ва ояти карималарнинг нозил бўлиш сабабларини яхши билмаса, тафсирни ўргансин, ёд олишга ҳаракат қилсин...”*¹⁴.

Қуйида алломанинг фикҳ борасида ёзган асарларини келтирамиз:

1. “Хизонат ал – фикҳ” (Фикҳ хазинаси). Бу асарда ҳанафий мазҳаби ақидалари сосида мусулмон ҳуқуқшунослиги (фикҳ) нинг қисқача таърифи берилган. Асар 42 та мустақил китоб ва 100 дан ошиқ бобга бўлинади. Асар “Китоб масоил ат-тахорат” (Таҳоратга оид масалалар китоби) билан бошланиб, “Китоб ал-васоё” (Васиятлар китоби) билан тугайди. “Хизонат ал-фикҳ” нинг 1467 ва 1814-йиллари кўчирилган икки қўлёзма нусхаси ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

2. “Уюн ал масоил”. (Ҳанафий мазҳаби асослари ҳақида).

3. “Муқаддима Абу Лайс фис-солат”. (Намоз муқаддимаси).

4. “Ан-навозил фил фатово” (Воқеалар). Бу фатволар ҳақида китобдир.

5. “Таъсис ан-назоир ал-фикҳийя”.

6. “Ал-Мабсут фи фуруъил фикҳ ал-Ҳанафий”.

7. “Ан-Наводирул муқаййида”. (Фикҳнинг нозик масалалари ҳақида).

¹⁴ Абу Лайс Самарқандий тафсирининг ўзига хослиги нимада? <https://xs.uz/uzkr/post/abu-lajs-samarqandij-tafsirining-oziga-khosligi-nimada>

8. “Шарҳ ал-жомиъул кабир” ва “Шарҳ ал-жомеъус сағир”. (Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбонийнинг китобларига шарҳ ёзганлар).

9. “Муқаддима фи баёни ал-кабоир вас-сағоир”.

10. “Фатово Абу Лайс”. (бу китобда фикҳ фатволари жамлангандир).

Ақоид борасида ёзган асарлари:

1. “Китоб мухталиф ар-ривоя” (Турли ривоятлар ҳақида китоб).

2. “Китоб баён ақоид ал-усул” (Дин асослари қоидалари баёни китоби).

3. “Китоб асрор ал-вахий” (Ваҳий сирлари китоби).

Мустақиллик йилларида барча алломаларимиз илмий мероси каби олимнинг бой илмий мероси ҳам қайта тиклана бошланди. Жумладан, “Абу Лайс Самарқандийнинг Мовароуннаҳр тафсирунослигида тутган ўрни” мавзuidaги номзодлик диссертацияси 2007 йилда химоя қилинди. Шу номдаги монография 2013 йилда нашр этилди.

Носир Хисрав (1004-1088) – адабий, илмий, фалсафий, ҳикматли асар ва рисоаларини ўша давр анъанасига кўра, форс ва араб тилларида яратди. Носир Хисравнинг тўлиқ исми **Абу Муъиниддин Носир Хисрав ал-Қубодиёний** бўлиб, шеърларида “Хужжат” тахаллусини қўллаган. Унинг авлод-аждодлари ўз даврининг обрўли, давлатманд кишиларидан ҳисобланган.

Бизгача мутафаккирнинг иккита шеърлар девони (бири форсий, иккинчиси араб тилида), “**Рушнонома**”, “**Саодатнома**” маснавийлари, “**Зод-ул-мусофирин**”, “**Хон-ул-ихвон**”, “**Дин важҳи**”, “**Бўстон ул-уқул**”, “**Жомеъ ул-ҳикматайн**” каби маънавий-диний асарлари, тўқсон икки фалсафий, мантикий саволларга жавоб усулида ёзилган насрий рисола ва машҳур “**Сафарнома**”си етиб келган.

“Сафарнома” Носир Хисравнинг ғарбий ўлкаларга саёҳат қилган етти йиллик (1045-1052) даврда кўрган- кечирганлари баёнини ўз ичига олади. Асар бизгача жуда кам қўлёзма нусхаларда сақланиб

қолган. Улардан энг қадимийси милодий 1691 йилда, яъни муаллиф вафотидан 600 йилдан кўпроқ вақт ўтгач кўчирилган. “Сафарнома”да муаллифнинг таржимаи ҳолига оид кўпгина маълумотлар мавжуд.

Носир Хисравнинг форс тилидаги шеърлар девони диний-мазҳабий, фалсафий, ижтимоий-ахлоқий ва ишқу ошиқлик баҳсига бағишланган қасида, ғазал, рубоий, фарз, қитъа сингари жанр намуналаридан иборатдир. Девондаги шеърлар **11000** байтни ташкил этади.

Носир Хисрав дунёқарашининг шаклланиши, ўша замон илму маданияти дурдоналаридан баҳраманд бўлишидаунинг Миср, Шом, Ирок, Қоҳира, Искандария, Дамашк, Басра, Ҳижоз, Ҳалаб, Макка, Мадина, Озарбайжон, Арманистон, Фаластин, Эрон, Туркистон ва Ҳиндистон шаҳарлари бўйлаб қилган сафарлари муҳим аҳамият касб этди. Улкан адиб қайси шаҳарда бўлмасин, унинг диққатини ўша юртнинг улуғ шахслари, олиму шоирлари ўзига жалб этган ва ўша донишмандлар билан мулоқотда бўлган. Чунончи, Носир Хисрав 1045 йилда Қоҳира шаҳрида карматлар, яъни исмоилия диний мазҳаби билан яқиндан танишади.

Манбаларнинг шаҳодатига кўра, Носир Хисрав маълум муддат ғазнавий ҳукмдорлардан Султон Маҳмуд Ғазнавий ва унинг ўғли Масъуд салтанати даврида расмий лавозимларда фаолият кўрсатади. Унинг салжукийлар дарборида хизматда бўлганлиги хусусида ҳам айрим ишоралар сақланган. Бироқ сарой муҳитининг аянчли манзаралари истеъдодли шоирга манзур тушмади. Айниқса, амалдору мулозимлар, руҳонийлару манфаатпараст шоирларнинг нафс учун паст кетишлари, ҳар қандай разилликларга тайёр туришлари, авжига чикқан мадҳиябозликлар Носир Хисрав кўзини очди. Унинг шеърляти ва илмий қарашларида танқиднинг кучайишига замин яратди. Ана шу омиллар унинг маънавий дунёсида бурилиш ясади, у ҳақиқат излаш ва халқ хизмати учун ижодий, фикрий изланиш билан шуғулланишга киришди.

Носир Хисравнинг **“Рушноинома”** асари – ихчам маснавий бўлиб, 592 байтдан иборат. Асарда донишманднинг диний, фалсафий, маърифий, ижтимоий-ахлоқий қарашлари рангин мисраларда юксак шоирона назокат ила қуйланади.

“Саодатнома” уч юз байтдан иборат бўлиб, унда **“Рушноинома”** даги айрим масалалар такрорланган. Шунингдек, бир қатор фалсафий-ахлоқий муаммолар ўз ривожини топган.

Хусусан, Табиатан адолат ва инсоф тарафдори бўлган донишманд шоир **“Саодатнома”** маснавийсида меҳнат аҳлини, хусусан деҳқонларни самимий муҳаббат билан шарафлайди. Улар мадҳида оташин мисралар яратади.

“Саодатнома” асаридан парча ҳавола этамиз: *“Оила қурувчилар тинч-тотув яшаб, болаларига панду насиҳат ҳила оладиган ота-она бўлсалар ва уларнинг ҳаётий тажрибаларини хулқи зебо фарзандлари ижодий ўрганиб, ривожлантира оладиган бўлсалар, бундай оила ҳаёти мазмунли ва кўнгилли кечади. Хулқи зебо, содиҳ умр йўлдошингни топган экансан, бахтиёр ва бадавлатсан, чунки унинг ўзи сенга ҳам бахт, ҳам зебу зийнатдир.*

Умр йўлдошини сайлашда аҳлу одобини иккинчи даража ҳисоблаб, ҳусн, молу мулк, мансабу унвонларига учганларнинг турмушлари кўпинча беҳарор бўлади. Умр йўлдошини сайлашда тарозининг ҳусн палласини эмас, аҳлу одоб палласини танлаш маҳбул, чунки биринчиси кўзинг учун, томоша учун, иккинчиси эса қалбинг учун, ҳаётинг учун керак.

Умр йўлдошини танлашда сенга ҳалбини тутаётган инсонни юз хил жозибали макр билан ўзига чорлаётган сеҳргардан ажрата билишинг керак. Чунки биринчиси ҳаётингга посбон, иккинчиси умрининг эговидир. Иморатни заминини мустаҳкам жойга ҳур, ҳизни эса иҳлими монанд ва пок жойга узат. Билгилки, ҳали сен умр йўлдошининг орзу-армонларига ҳамдам бўла олмаган экансан, демак, сен ҳали ёлғиз яшаётган экансан”.

Мутафаккир шоир деҳқон касбига, унинг бунёдкорона меҳнатига юксак баҳо беради. Зероки, улар туфайли олам обод. Уларнинг машаққатли меҳнати шарофати ила халқ ризку рўзи ҳамиша мухайёдур. Носир Хисрав нигоҳида улар жаннатдан жой олишга сазовордирлар. Чунки улар ҳаётнинг сақловчилари ва яратувчилари ҳисобланади:

*Жаҳоннинг шодлигин боиси деҳқон,
Унинг бирла экинзор, боғу бўстон.
Бу ишдин яхши, оламда не бордур,
Одам наслига бу иш ёдгордур...
Жафокаш, паҳлавон меҳнат чекодур,
Тўкиб тер, барчанинг ризқин экодур.*

Деҳқонлардан кейинги ўринда касб-хунар эгалари туради. Улуг шоир бу тоифа аҳлини хушбахт одамлар ҳисоблайди. Хунар, касб эгаси ҳам худди деҳқон сингари яратувчи-сониялар сирасига мансубдир. Халқ эҳтиёжи улар санъати, ижодий меҳнати билан таъминланади:

*Косибдан шоду ҳуррам йўқ жаҳонда,
Хунардин яхши дур ҳам йўқ жаҳонда...
Арзир унинг бўлса боши осмонда,
Улсиз яшай олмас шоҳ ҳам жаҳонда.*

Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувоний (1103-1179). Аллома Бухоро вилояти **Ғиждувон** Қалъасида 1103 йилда туғилган, буюк мутасаввуф олим, нақшбандия тариқатининг ривожига муҳим ҳисса қўшган аллома бўлиб, Хўжаи Жаҳон (Жаҳон ҳожаси) номи билан бутун дунёга машҳур ва маълум эди. Унинг отаси Имом Абдулжамилдир, у Имом Абдулжамил Имом Молик (713—795) авлодларидан ҳисобланади.

Қайд этиш лозимки, буюк саркарда, соҳибқирон Амир Темур Хитой урушидан қайтгандан сўнг Абдулҳолиқ Ғиждувоний

ҳазратларининг шарафларига атаб мадраса ва мақбара қуришликни ният қилади, аммо ниятини амалга ошира олмайди. Ёш бўлишига қарамасдан бобосининг ёнида юрадиган Мирзо Улуғбек бу эзгу ниятни амалга оширади. 1433 йилда ёш болаларнинг Қуръон ва ҳадис, фикх ва тафсир илмларини ўзлаштиришлари учун “Улуғбек” номли мадраса, Гиждувон шаҳрида кутубхона ва тошҳаммом қурдириб беради. Бухоро амири Абдуллахон Абдулҳолиқ Гиждувоний шарафларига атаб масжид, минора ва ҳовуз барпо этади.

Йирик мутасаввиф олим Абдуҳолиқ Гиждувоний комилликка, етукликка интилиш йўллари ва асосларини **8** қоида (раҳша)да кўрсатиб берган бўлса, икки асрдан кейин аллома ишларининг давомчиси – Баҳоуддин Нақшбанд **3** тасини қўшиб, жами **11** қоида орқали бутун дунёга машҳур нақшбандия тариқати юзага келишига сабабчи бўлди.

Хожа Абдуҳолиқ Гиждувонийнинг орифона ўғит ва сабоклари асло эскирмайди. Гиждувонийнинг рисоаларини, хусусан, “Васиятнома”, “Мақомоти Юсуф Ҳамадоний” номли асарларидаги маълумотлар ҳанузгача долзарбдир¹⁵.

Хожа Абдуҳолиқ Гиждувонийнинг таълимотича, **ҳар бир инсоннинг энг биринчи вазифаси, бурчи маънавий ахлоқий покликдир**. Унда шахс софликни яшаш қоидаси қилиб қўйиши лозимлиги таъкидланади. Ана шу поклик моҳиятини “Васиятнома” номли асарида қуйидагича ифодалайди:

*Ҳар қандай ҳолда покиза бўлсанг,
 Камолот аҳлининг юксак даражаси ҳам шундадир.
 Бандага Ҳақнинг ризолигидан ортиқ нарса йўқдир,
 Худо ҳам покиза хислатли марддан розидир.*

Яхшиликларни ҳеч нарса талаб қилмасдан қиладиган инсонлар бировлар учун доимо эзгу ишларни бажарадилар. Уларга доимо

¹⁵ Абдуҳолиқ Гиждувоний ва тасаввуф. Илмий конференция маърузалари тезислари. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, 2003.

мададкор бўладилар, бировларнинг ташвишлари билан яшаб, доимо бир савоб ишни бажаришга ҳаракат қиладилар.

Аллома адабиёт соҳасида ҳам Марказий Осиё дунё маданиятида ўчмас из қолдирган номлар билан машҳур бўлди. **Дақиқий, Юсуф Хос Ҳожиб** кабилар шулар жумласидандир. Бадий адабиётда форс, турк ва араб тилларида ижод қилиниб, манбаларда жуда кўп шоирлар ҳақида маълумотлар сақлангандир. Бу даврда яшаб ижод этган **Абу Мансур ас-Саолибий** (961—1038) Бухоро ва Хоразмда яшаб, араб тилида ижод этган қатор шоирлар ҳақида маълумотлар келтиради. Марказий Осиёда илм-фан, маданият ривожига Х аср охири – XI аср бошида фаолият кўрсатган Хоразмдаги шоҳ Маъмун бошчилигидаги илмий жамоа – академия муҳим роль ўйнади.

Қайд этиб ўтамизки, Абдулҳолиқ Ғиждувоний ўз таълимотини ваъзлари орқали тарғиб қилиш билан кифояланмай, бир қатор рисоалар ҳам ёзган. **“Одобӣ тариқат”** (“Тариқат одобӣ”), **“Рисолаи соҳибия”** (“Дўстлик рисоласи”), **“Аз гуфтори Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувоний”** (“Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувонийнинг баъзи сўзлари”), **“Рисолаи шайх уш-шуюх ҳазрати Юсуф Ҳамадоний”** (“Шайхлар шайхи Ҳазрати Юсуф Ҳамадоний рисоласи”) асарлари шулар жумласидандир.

Абдулҳолиқ Ғиждувоний тасаввуфий рисоаларидан ташқари, гўзал сўфиёна рубойлар ижодкори сифатида ҳам маълум ва машҳур. Лекин шайх-шоирнинг бадий ижод намуналари бизгача тўлиқ етиб келмаган. 1994 йили Техронда чоп этилган **“Рубойнома”** тўпламидан унинг 8 та рубойси ўрин олган. Хожанинг **“Васиятнома”**сида унинг 4 та рубойси келтирилган.

Ғиждувоний илм аҳллари хотирасида” рисоласида ҳам унинг 5 та рубойси насрий таржимаси билан берилган. Улардан 2 тасини биз бошқа манбаларда учратмадик. Мазкур рубойлар етук тариқат пирининг шеърӣ салоҳияти ҳам баланд бўлганлигидан далолат беради¹⁶. **Унинг рубойларидан баъзи намуналар:**

¹⁶ Эргаш Очилов. <https://ziyouz.uz/jahon-sheriyati/fors-tojik-sheriyati/abduxoliq-gijduvoni/>

*Гар бир кишидан дилда шиқоят бўлгай,
 Дил озриги ундан бениҳоят бўлгай,
 Ҳеч ўйлама интиқом олишни, чунки
 Ёмонга ёмонлиги кифоят бўлгай.*

*Бир лаҳза тилим тин олмасин шукрингдан,
 Бир лаҳза дилим тўхтамасин фикрингдан.
 Ҳар узви қулоққа айланар жисмимнинг
 Ҳар қайда сўз очсалар сеишюг зикрингдан.*

*Токайгача шиқингда, санам, гам чекаман?
 Тоғдек бу улуг гамни дамодам чекаман.
 Дил олгучи гар сенсан-у, дил бергучи — мен,
 Юз гам чекаман кўйингда, минг гам чекаман!*

*Зикр етса кўнғилга, у тамом дард бўлгай,
 Ул зикр туфайли мардлар фард бўлгай.
 Отаида агарчи хосият кўп, аммо
 Кўнғилингда сенинг икки жаҳон сард бўлгай.*

Хусусан, Ҳусайн ал Воиз Кошифийнинг “Рашахот айн ул хаёт” асарида Хўжаи Жаҳон Абдуҳолиқ Гиждувонийнинг хўжагон нақшбандия таълимотининг асосчиси эканлиги, бу таълимотнинг моҳияти, ўзига хос томонлари, бу таълимотнинг барча табақалар учун маъқул эканлиги ҳақида ёзилган.

Бурҳонуддин Марғинонийнинг (1123-1197) буюк факих Али ибн Абу Бакр ибн Абд ул-Жалил ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғиноний Қуръони, ҳадис илмларини мукаммал эгаллаб, фикҳ— ислом ҳуқуқшунослиги борасида бениҳоя чуқур илмга эга

бўлганлиги ва бу соҳада бекиёс дурдоналар яратганлиги туфайли Бурҳон уд-дин ва-л-милла ва Бурҳонуддин ал-Марғинович номлари билан машҳурдир.

Бурҳонуддин ал-Марғинович ислом динидаги суннийларнинг тўртта асосий мазҳаби асосчиларининг асарларини ўрганиш билан бирга ўзи ҳам фикҳга оид бир қатор асарлар яратган. Бизгача етиб келган асарларидан “Бидоят ал-мунтаҳий” (“Бошловчилар учун дастлабки таълим”), “Кифоят ал-мунтаҳий” (“Яқунловчилар учун тугал таълим”), “Нашр ул-мазҳаб” (“Мазҳабнинг ёйилиши”), “Китоб ул-мазид” (“Илми зиёда қилувчи китоб”), “Маносик ул-ҳаж” (“Ҳаж маросимлари”), “Мажма ул-навозил” (“Нозил бўлган нарсалар тўплами”), “Китоб ул-фароз” (“Фарзлар китоби”) ва бошқалар маълум.

Ал-Марғиновичнинг бутун ислом оламида машҳур бўлган “**Ҳидоя**” асари 1178 йили Самарқандда ёзилди¹⁷. Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавийнинг “Катоиб ул-аълум ал-ахёр фи табақот фуқаҳо ва машойих мазҳаб ан-Нуъмон” (“Нуъмон мазҳабига мансуб бўлган таниқли аллома фақиҳлар ва шайхлар ҳақидаги китоб”) номи асарида келтирилишича, Бурҳонуддин ал-Марғинович “Бидоят ал-мунтаҳий” асарининг сўз бошисида “Ҳидоя”нинг яратилиши хусусида шундай ёзган: *“Абу-л-Ҳасан Али ибн Бакр Абд ул-Жалил бир куни фикҳ масалаларига бағишланган ҳажми унча катта бўлмаган, лекин мазмуни тўлиқ бўлган бир яхлит китоб зарур эканлиги ҳақида фикр билдирди. Ироққа сафар қилганимда у ерда “ал-Мухтасар ал-Қудурий” (“Қудурий қисқартмаси”)ни кўрдим. У фикҳ бобида ажойиб асар эди. Бу пайтгача каттаю-кичик барча “Жомеъ ус-Сагир” (“Кичик тўплам”) дан фойдаланган эди. Шунда фикҳга оид барча асарларни жамлаб, улардан энг зарур масалаларни олдим ва бу асарга “Бидоят ал-мунтаҳий” деб ном бердим. Кейинчалик бу асарга шарҳ ёзиб, уни “Кифоя ул-мунтаҳий” деб номладим”.*

¹⁷ Бурҳонуддин Марғинович. <https://shosh.uz/mutafakkirlar-burhonuddin-marginoni-y-1123-1197/>

“Ҳидоя” тўрт жуздан иборат бўлиб, **биринчи жузга** ибодат масалалари киритилган, булар: таҳорат, намоз, рўза, закот ва ҳаж китобларидир.

Иккинчи жузга никоҳ, эмизиш, талоқ, қулларни озод қилиш, топиб олинган боланинг насабини аниқлаш, топиб олинган нарса, қочиб кетган қуллар, бедарак йўқолганлар, шерикчилик ва вақф мулки каби масалалар киритилган.

Учинчи жузда эса олди-сотди, пул муаммолари, кафолат, пулни бировга ўтказиш, қозиларнинг вазифалари, гувоҳлик, берилган гувоҳликдан қайтиш, ваколат, даъво, иқдор бўлиш, сулҳ, бир ишда пул билан шерик бўлиш, пулни сақлашга бериш, қарз бериш, совға, ижара, муайян шарт асосида чекланган озодлик берилган қуллар, волийлик (патронат), мажбур қилиш, ҳомийлик, қисман озод бўлган қуллар ва босқинчилик хусусидаги масалалар ўрин олган.

Тўртинчи жузда эса шафоат, мерос тақсимлаш, деҳқончилик ҳамда боғдорчилик хусусида шартнома, қурбонликка сўйиладиган жонзод ҳақида, умуман қурбонлик қилиш ҳақида, шариатга зид ёмон нарсалар ҳақида, ташландиқ ерларни ўзлаштириш хусусида, тақиқланган ичимликлар ҳақида, овчилик, гаровга бериш, жиноятлар хусусида, хун ҳақи тўлаш, васият каби масалалар ёритилган.

“Ҳидоя” бир неча асрлар давомида кўп мусулмон мамлакатларида, жумладан, Марказий Осиёда ҳам ҳуқуқшунослик бўйича энг асосий қўлланма ҳисобланди. “Ҳидоя” нинг 1893 йилда рус тилида қисқартирилган таржимаси Н. П. Гродеков томонидан нашр этилган.

Инсонларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари борасида сўз борса, албатта, яшаш ҳуқуқи дастлаб тилга олинади. **“Ҳидоя” асарида ҳам инсон ҳаёти ва унинг муҳофазасига доир бир нечта норма ва ҳуқуқлар белгиланган.** Жумладан, манбанинг “Жиноятлар бўлими”да қотиллик, яъни инсон жонига тажовуз қилишнинг 5 та кўринишлари ҳақида сўз боради. Улар: қасддан, қасдга ўхшаш, хато қилиб (эҳтиётсизлик оқибатида), хатонинг ўрнида ва бирор сабаб

билан қилинган қотилликлардан иборат. Марғиноний уларнинг сабаб ва кўринишларини бирма-бир шарҳлаб беради. Уларнинг энг оғир оқибатлиси қасддан сабабсиз бир жонга қасд қилиш бўлиб, бу Қуръон ва суннат билан ҳаром қилингани ва бундай қотиллик содир этишнинг оқибати жаҳаннам бўлиши таъкидланади. Шунингдек, озод инсон, қул, мусулмон, зиммий (мусулмонлар орасида яшовчи бошқа дин вакили) бўлишидан қатъий назар инсон жонига қасд қилиш оғир жиноят эканлиги ва қотилликни амалга оширган шахсга ҳам шундай жазо (қасос) белгиланиши келтириб ўтилади¹⁸.

Марғиноний ўз асарининг “**Гувоҳликлар ҳақидаги бўлим**”ида гувоҳликнинг мартабаларини зикр этади. Улар орасида энг юқори мартабада бир аёл-қизга зино қилганлик ҳақида гувоҳлик берилса, унга тўртта эркак гувоҳлик бериши шарт қилинади. Акс ҳолда қолганлар тухмат қилган деб жазоланади. Шунингдек, ҳад (жазо) ва қасос лозим бўладиган масалаларда иккита эркак кишининг гувоҳлиги қабул қилинади. Қолган барча ижтимоий-диний масалалар: **никоҳ, талоқ, идда, вақф, сулҳ, ваколат, васият, ҳадя, икром, насабни даъво қилишда икки эркак ёки бир эркак ва икки аёл кишининг гувоҳлиги қабул қилинади.**

Ушбу қоидадан ислом ҳуқуқида аёл-қизларнинг шаъни ва кадр-киммати ўзига хос ҳуқуқий механизм нормаси асосида қаттиқ муҳофаза қилиниши келиб чиқади. Аёл-қизларнинг шаъни унинг номуси ҳисобланади. Бир аёлнинг орномусига қарши гувоҳлик бериш ёки унинг шаънини ерда уруш осон иш эмас. Чунки бу билан бутун оила, унинг келажаги ва жамият аъзолари ўртасидаги муносабатларга путур этади. **Шу боис ислом ҳуқуқида барча ижтимоий, иқтисодий ва диний масалаларда икки кишининг гувоҳи етарли бўлиши белгилаган бўлса, аёл-қизларни зино қилишда айблаш, унинг шаънига даҳл қилишда тўрт эркак кишининг гувоҳлиги шарт қилинади.**

¹⁸ Б.Ботиров. Бурҳониддин Марғинонийнинг “АЛ-ҲИДОЯ” асарида шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг мазмуни.

“**Ҳидоя**” бир неча асрлар давомида кўп мусулмон мамлакатларида, жумладан, Марказий Осиёда ҳам ҳуқуқшунослик бўйича энг асосий қўлланма ҳисобланди.

“**Ҳидоя**” асари Миср Араб Республикасидаги энг қадимий дорулфунун “Ал-Азҳар”, Афғонистон Ислом дорилфунуни, Ҳиндистон Алигарх университети, “Девбанд” дору-л-улуми, бошқа ислом мамлакатлари олий ўқув юр்தларининг таълимий нисоблари (ўқув дастурлари) га киритилган. Бу улуг китоб қонун тузиш тизимини ривожлантириш учун асосий манбалардан бири сифатида қўлланиб келинмоқда.

“**Ҳидоя**”нинг форс, инглиз ва рус тилларига таржима қилиниб, фарб олимлари учун ҳам мазҳабимизни ўрганишда аҳамиятли манба сифатида қўлланилаётгани бизни қувонтиради. Н. И. Гродеков “**Ҳидоя**”ни **инглизча** таржимасидан рус тилига ўгирган ва мазкур таржима 1893 йилда Тошкентда нашрдан чиққан. Олмониялик олим доктор Экарт Шийвак тўплаган маълумотларга кўра, “**Ҳидоя**”-нинг машҳур нашрлари қуйидагилардан иборат: арабча асл матни 1234/1818 йилда **Калкутта**да, сўнгра **Бомбей**, **Лакнау**, **Дехли**да чоп этилган. Қоҳирада 19 асрда, 1888 йилда **Қозон** шаҳрида босилган. Унинг биринчи танқидий матни 1326/ 1908 йилда **Қоҳира** шаҳрида нашр этилган ва энг янги интиқодий матни ҳам 1980 йилда Қоҳирада босмадан чиқарилган.

“**Ҳидоя**” Шарқий Ҳиндистон ширкати тасарруфидаги Бенгалия вилояти маҳкамалари учун 1190/1776 йил Ғулом Яҳёхон томанидан форс тилига таржима қилинади. Ушбу таржима 1221/1807 йил Калкутта шаҳрида чоп этилган. Таажжубланарли жойи шундаки, “Ал-Ҳидоя” биринчи марта араб ёки форс тилида эмас, балки Чарльс Хамелтон таржимаси асосида инглиз тилида 1791 йил Лондонда нашр этилган. Ушбу 4 жилдли таржима жуда қиммат ва ноёб бўлгани учун 1870 йил С. Г. Гарийнинг назорати остида янгидан яхлит ҳолида бир жилдда чоп этилган. Охирги марта инглизча таржимаси 1982 йил Лоҳурда босмадан чиққан.

“Ҳидоя” асари устидан кенг кўламда тадқиқот ишлари олиб бориб, унга муқаддима ва хошиялар ёзган **Абдулхай Лакнавий** “Ҳидоя” муаллифини куйидаги иборалар билан танитади: *“Имом ал-Марғиноний фақиҳ, Қуръон ҳофизи, муҳаддис, муфасссир, барча илму фанни ўрганиб ўзлаштирган иқтидорли устод, ўткир назар билан текишувчи ва диққат билан иш юритувчи зоҳид, муттақий, маҳорат ва фазилатлар эгаси, усулий (фиқҳ усуллари илмини чуқур билувчи), илму адабда мисли кўрилмаган адиб ва шоир, илму-л-хилоф ва мазҳаб соҳалари бўйича юксак салоҳиятга эга бир зот эди”*.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, “Ҳидоя” китоби саккиз асрдан буён ҳанафий мазҳаби бўйича энг муҳим ва мўътабар қўлланма сифатида барча мусулмон мамлакатлари мадрасалари ва исломий олий ўқув юртларида ўқитилиб келинмоқда. Айниқса, Марказий Осиё мамлакатлари, Ҳинд ярим ороли, Туркия ва кўпгина Араб мамлакатлари учун энг ишонарли манбалардан бири вазифасини ўтаб келмоқда. Унинг матни ва қисқартмалари устидан машҳур фақиҳлар томонидан 60 дан ортиқ шарҳлар ва хошиялар ёзилиб, ушбу мазҳабнинг тарқалиши йўлида таъсирчан омил сифатида хизмат қилиб келгани ҳаммага маълум¹⁹.

Марғинонийнинг ўзидан қолдирган асарлари рўйхатни ҳавола этамиз.

1. Бидоятул мубтадий. Бу китоб фикҳга оид бўлиб, муаллиф “Ҳидоя” китоби муқаддимасида муаллиф шундай дейди: “Мен “Бидоятул мубтадий” китобини ёзишни бошлаш асносида Аллоҳнинг тавфиқи билан унга шарҳ ёзишга ваъда бергандим...”.

2. Кифоятул мунтаҳий. Бу китоб ҳақида муаллиф “Ҳидоя” китоби муқаддимасида шундай дейди: “Мен “Бидоятул мубтадий” китобини ёзишни бошлаш асносида Аллоҳнинг тавфиқи билан “Кифоятул мунтаҳий” деб номланган шарҳ ёзишга ваъда бергандим...”.

¹⁹ Саъдулла Жамалов. “Ал-ҳидоя”нинг асрий ҳидояси. <https://einfolib.uz/post/al-hidoyaning-asrij-hidoyasi>

3. **Ҳидоя шарҳу бидоятил мубтадий.** Бу имом Марғинонийнинг энг машҳур китоблари ҳисобланади. Шу боисдан ҳам уламолар орасида у кишини “Ҳидоя” китобининг соҳиби” деб номлашади.

4. **Иддатун носик фи иддатин минал маносик.** Бу китоб ҳаж ибодати амаллари ҳақида ёзилган.

5. **Зиёdot.**

6. **Ат-Тажнис вал мазид.** Бу китоб фатво китоб ҳисобланади.

7. **Мунтақо.** Бу китоб “Мунтақол марфу” деб ҳам номланади.

8. **Мухтаротун навозил.**

9. **Ал-мазид фи фуруил ҳанафия.** Мулла Алий Қори бу китобни “Ат-Таҳқиқ вал мазид” эканини муаллифнинг ўзи айтганини келтирган.

10. **Машихатул фуқаҳо.** Бу китобда имом устозларини ва уларнинг васфларини баён қилган.

11. **Шарҳул жомеул кабир.**

12. **Нашрул мазҳаб.** Баъзи манбаларда “Нашрул мазоҳиб” деб ҳам юритилади.

13. **Китоб фил фароиз.** Ҳожи Халифа бу китобнинг номини “Фароизул Усманий” деб келтирган.

Инсоният тамаддунининг илк ўчоқларидан бири сифатида эътироф этилаётган Ўзбекистон башарият маънавий тараққиётида ўзининг нодир асарлари билан беминнат хизмат қилган кўплаб алломаларни эштириб берди. Қомусий мутафаккир алломаларимиз илм-фан ва маданиятнинг барча соҳалари бўйича улкан мерос қолдириб кетдилар. Айниқса, аждодларимиз томонидан шарқона одоб-ахлоқ фалсафасига оид ёзиб қолдирилган ноёб асарлар хориж олимлар томонидан ҳамон юқори баҳоланиб келинмоқда.

Лутфий (1366- Ҳирот — 1465) – ўзбек шоири, ориф ва мутафаккир. Ўз замонининг “**малик ул-каломи**”. Яқин вақтларгача Лутфийнинг таваллуд топган ва вафот этган жойи Ҳиротнинг Деқиканор мавзеи

деб кўрсатиб келинган. Шайх Аҳмад Тарозийнинг Мирзо Улуғбекка бағишлаб ёзилган “Фунун ул-балоға” асари топилогач, ундаги **“маъдан ул-латойиф Лутфийи Шоший”** жумлаларига асосланиб, Лутфийнинг она ватани Тошкент бўлган, деган фикр ҳам илгари сурилди.

Лутфийнинг ҳаёт йўли сингари, ижодий тақдири ҳам жуда ибратли: у 99 йил яшаган. Умрининг асосий қисми ўқиш, ўрганиш ва бадий ижод меҳнати билан ўтган. Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида маълумот берилишича, Лутфий умрининг охирларида “офтоб” радифли бир шеър ёзган, ўша замоннинг кўп шоирлари унга татаббуъ қилганлар, аммо улардан ҳеч бири Лутфийнинг “панжасига панжа” ура олмаганлар. Навоийнинг ёзишича, Лутфий 90 ёшдан ўтганда, Абдурахмон Жомий отиға радифи **“сухан” сажъ қасидае айтиб эрдик, замон хушгўйлари барча хўбликқа мусаллам” тутмишлар**” (“Насойим ул-муҳаббат”).

Лутфий ҳам зоҳирий-дунёвий, ҳам диний-тасаввуфий илмларни чуқур эгаллаган, давр ва замониға очик назар билан қарашға қодир, ҳақиқат ва маърифатға содиқ ижодкор эди. Навоий сўзи билан айтганда, у “форсий ва туркийда назири йўқ” шоир бўлган²⁰.

Лутфий гарчи ўз она тили — туркий тилда яратилган шеърлари билан машҳурликка етишган бўлсада, форсийда ҳам ўзининг шоирлик иқтидори ва маҳоратига кўпчиликни иқроф эта олган. Иккинчидан, Лутфий шеърият билан тариқатни, мажоз билан ҳақиқатни уйғунлаштирган эди. Аммо у сўнгги нафасигача шоирлик бурчи ва илҳомига содиқ қолиб, ўзбек шеърияти хазинасини бири биридан қимматли назм дурдоналари билан бойитди. Шу билан бир қаторда, шоирлик нечоғлик “маъруф ва машҳур” бўлмасин, “дарвешлик тариқини дағи илиқдан” (Навоий) чиқармаган эди. Худди шу нарса унинг нафақат ўз замондошлари ва ижод аҳли орасида, балки давр ҳукмдорлари олдида ҳам юқори мавқега кўтарилишига бир асос бўлган.

²⁰ Иброҳим Ҳаққулов. Лутфий. <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-mumtoz-sheriyati/lutfiy/>

Ҳақиқатан ҳам Лутфийнинг шеърияти — хилма-хил шакллардан таркиб топган мазмундор, рангин шеърият. Бизгача шоирнинг туркий девонининг **33** қўлёзма нусхаси етиб келган бўлиб, улар **Тошкент, Душанба, Истанбул, Техрон, Лондон, Париж, Санкт-Петербург** кутубхоналари ва қўлёзма фондларида сақланади.

Олим Э. Аҳмадхўжаевнинг аниқлаши бўйича, Лутфий қаламига мансуб мавжуд шеърларнинг умумий миқдори **2774** байт ёки **5548** мисрадан ортиқ. Уларнинг катта қисми (2086 байти) ғазал жанрида ёзилган. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Лутфий ғазалнавис сифатида Шарқ адабиётида барқарорлашган адабий-эстетик анъаналар билан халқ оғзаки ижодиёти тажриба тамойили ва усуллари нихоятда моҳирлик билан мувофиқлаштирган. Шу боисдан ҳам унинг ғазалларида миллий ҳис-туйғулар нурланиб, инсоний дард, армон, кайғу ва шодлик тасвири такрорсиз бир таъсирчанлик касб этган. Лутфий наинки ғазалларида, рубоий, туюқ, қитъа, фардга ўхшаш бошқа жанрлардаги шеърларида ҳам нафосат ҳисси шаклланган, дид ва савияси баланд кишиларнинг — зукко ва ҳаётсевар халқ вакиллариининг фикру туйғуларини тараннум этган.

Лутфий девонидаги бош мавзу ишқ ва асосий мақсад ошиқнинг ҳасбу ҳолини тасвирлашдан иборат бўлсада, шоир деярли ҳар бир шеърида мавзуга янгича ёндашиб, бетакрор оҳанглар яратади, моҳиятига мос поэтик образлар топади, бир-бирига ўхшамайдиган бадий санъатларни қўллайди. Лутфий девонида ташбех, талмех, тазод, ийҳом, хусусан, ирсоли масал санъати намоён бўлган. Лутфий рубоий, туюқ, қитъаларини ҳам санъат намунаси мақомига кўтара олган.

Яқин-яқингача “Гул ва Наврўз” достони Лутфий асари деб келинган эди. Кейинги тадқиқотлар натижасида бу дoston муаллифи Ҳайдар Хоразмий эканлиги аниқланди. Лутфий — туркий шеъриятда мактаб яратган санъаткор. Бу ижод мактабидан Алишер Навоий ва Мирзо Бобур сабоқ олишган. Роқим, Амирий, Султонхон тўра Адо,

Табибий сингари шоирларнинг девонларидан Лутфий ғазаллари илҳомида битилган мухаммаслар жой олган.

Лутфий шеърятининг таъсири фақат Ўрта Осиё билан чегараланиб қолмасдан, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларига ҳам етиб борган. Атоқли турк олими М. Ф. Кўпрулизоданинг эътироф этишича, Лутфийнинг шеърлари ёлғиз чигатой шоирлари орасида эмас, балки “Харобот” муаллифи Зиё Пошога қадар бўлган усмонли турк шоирлари орасида ҳам завқ билан ўқилган.

Республикамизда Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти, шунингдек, Қўлёзмалар институти фондларида Мавлоно Лутфий девонининг ўнлаб нодир нусхалари сақланади.²¹

ЛУТФИЙ ҒАЗАЛЛАРИДАН НАМУНАЛАР

Кўзунг қораси фитна, вале оқи балодур,
Жонлар оладур, вах, не бало кўзи қародур?
Кўз устида жон олғувчидур холию қоши,
Бир-бирга бари фитна қотилган не балодур?
Ҳамдардтур айтай анга ҳолимким, инонғай,
Гулшандин ўшул булбули мискин, ки жудодур.
“Бош ўйнайину жон берайин васл учун” — айттим,
Хуш-хуш кулуб айтур мангаким: “Яхши баҳодур!”
Кўп қилма анинг жавридин, эй Лутфий, шикоят,
Ким, ҳусн элининг шеваси пайваста жафодур.

* * *

Жоним чиқадур дард ила, жононима айтинг,
Мен хаста гадо ҳолини султонима айтинг.
Ўртанмагу кўз ёшию ўлмактурур ишим,
Бу қиссани ул шамъи шабистонима айтинг.

²¹ Мавлоно Лутфий. фил. ф.д. С. Эркинов. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/lutfiy-1366-1465/>

Қат-қат юрагим боғлади қон ғунча менғизлик,
 Бу дарди дилимни гули хандонима айтинг.
 Қон ёшим эрур юх уза юлдуз каби сонсиз,
 Ул кўзлари чўлпон,маҳи тобонима айтинг.
 Лутфийи дилафкор тилар ҳажр элидинг дод,
 Аҳволини ул бегимау хонима айтинг.

* * *

Мени шайдо қиладурғон бу кўнгулдур,бу кўнгул,
 Хору расво қиладурғон бу кўнгулдур,бу кўнгул.
 Ўқдаин қоматимизни қора қошлиғлар учун,
 Муттасил ё қиладурғон бу кўнгулдур,бу кўнгул.

Мени ёзғурма “севар” деб,ки менинг ҳаддим эмас,
 Ул таманно қиладурғон бу кўнгулдур,бу кўнгул.
 Борма дерлар эшики сори дамо-дам,нетайин,
 Кўп такозо қиладурғон бу кўнгулдур,бу кўнгул.
 Қора мўйин ҳаваси бирла қоронғу кечада,
 Жонни савдо қиладурғон бу кўнгулдур,бу кўнгул.
 Душману дўст орасинда мени ғофилни мудом
 Бе сару по қиладурғон бу кўнгулдур,бу кўнгул.
 Ўзгадин кўрма,ки кўзунг ёшини, эй Лутфий,
 Айни дарё қиладурғон бу кўнгулдур,бу кўнгул.

* * *

Қаду оғзингга боқсам, оҳ дерман,
 Сени кўрган сайин Оллоҳ дерман.
 Тилар кўнглим сени оламдау бас,
 Бу нисбатин сени дилхоҳ дерман.
 Мени ҳаддим эмаски,истаса васл,
 “Кўз учи бирла боқ гоҳ-гоҳ” — дерман.
 Қусури таъдин дерман сени сарв,

Эрур ул нораво бир оҳ дерман.
 Этагингга кишининг илки этмас,
 Сени бу важҳ ила мен моҳ дерман.
 Сенинг қаддинг била нозик юрурда,
 Эрур ўзга нима ҳамроҳ дерман.
 Жамолинг Лутфий сўзин қилди рангин,
 Сенинг ҳуснунгга “шайъанлиллоҳ” дерман.

* * *

Нега жонима жафо қилурсан?
 Вақти ўлди агар вафо қилурсан.
 Жоним чиқаду р фироқ ўтиндин
 Дардимга қачон даво қилурсан?
 Ул зулфни солма юзунг узра,
 Ким юз била минг бало қилурсан.
 Бўйинунгда қоним, ки бизни, эй кўз,
 Хўблар билан ошно қилурсан.
 Жондин иликингни, Лутфий, ювғил,
 Чун ишқ била марҳабо қилурсан ...

Ўзидан йирик тарихий-маънавий мерос қолдирган алломаларимиздан яна бири – **Фасиҳ Хавофий** (1375-1442) “**Мужма ут-таворих**” (“Тарихий саналар йиғиндиси”) асари муаллифидир (бу асар “Мужмаи Фасиҳий” ҳам деб юритилган. Фасиҳ Хавофийнинг маълум бўлган бирдан-бир асари “Мужма ут-таворих” (“Тарихий саналар йиғиндиси”)ни ёзишга киришган. (Бу асар “Мужмаи Фасиҳий” ҳам деб юритилган).

“Мужма ут-таворих” бизнинг давргача кам нусхада етиб келган. Шундай асар мавжудлиги ҳақида фақат XIX аср охирларидагина илмий адабиётда қисқача маълумотлар келтирилган. Бу асар В. В. Бартольд, Э. Браун, В. Розен, Дорн, Х. Раверти сингари олимлар эътиборини тортган эди.

Китоб муқаддима, икки мақола ва хотимадан иборат бўлиб, муқаддима Одам Атодан тортиб Муҳаммад пайғамбарнинг таваллудигача (570—580) бўлган тарихни ўз ичига олади.

Биринчи мақола “Муқаддима”нинг бевосита давоми бўлиб, “Пайғамбарнинг 53 ёшигача, яъни унинг Маккадан Мадинага қилган ҳижратига (622 йил) қадар бўлган тарихдан ҳикоя қилади. Асарнинг асосий ва катта қисми иккинчи мақола бўлиб, **622 йилдан 1442 йилгача бўлган воқеалар шарҳидан иборат.**

Шунингдек, Фасиҳ Ҳавофийнинг “**Мужма ут-таворих**” асарида Амир Темур авлодига бағишланган “**Фойда**” деб аталувчи бўлим бор. Асарда тарихий фактлар ўзига хос бир йўсинда шарҳланганки, воқеалар жараёни бир-бирига узвий боғланган, турли-туман тафсилотлар жуда қисқа тарзда баён қилиниб, содир бўлган йиллари тартиби билан жойлаштирилган.

“**Мужма ут-таворих**”да маданий турмушга, шоирлар, олимлар каби ўз даврининг кўзга кўринган зиёлилари ҳаётига оид маълумотлар ҳам жуда кўп учрайди. Ҳавофий айрим шахслар тўғрисида гапирар экан, уларнинг ёзиб қолдирган асарлари, вафот қилган йили, баъзан туғилган йилларини ҳам албатта эслатиб ўтади.

Булардан ташқари, ҳар хил табиий офатлар, халқ бошига тушган қийинчиликлар ҳам алломанинг диққатидан четда қолмаган. “**Мужма ут-таворих**”да 1337 йили Ҳирот вилоятларидан бири бўлмиш Ҳавофда, 1363 йили Ҳиротда, 1405 йили Нишопурда содир бўлган **зилзилалар**, 1350 йили Яздда, 1388 йили Табризда, 1406 йили Ҳиротда воқе бўлган **очарчилик** ва **қаҳатчилик**, 1345 йили Хоразмнинг Журжониясида (Кўхна Урганчга яқин), 1346 йили Табризда, 1459 йили Озарбайжонда тарқалган **вабо** касаллиги ҳақидаги маълумотлар ҳам келтирилган.

Шуниси эътиборга сазоворки, “**Мужма ут-таворих**” муаллифи ўзи яшаган даврга оид маълумотларни кўп ҳолларда кўриб-билганлари асосида ёзган, чунки у умрининг анчагина қисмини

Темурий ҳукмдорлар хизматида ўтказганлиги учун, ўз даври ҳаёти билан яқиндан таниш бўлган, Темурийлар қўли остидаги вилоятларнинг аксариятини иш жараёнида бориб кўрган.

Ҳавофий воқеаларни бетараф туриб ёритишга ҳаракат қилганлигини тадқиқотчилар бир неча бор қайд этиб ўтганлар. В. В. Бартольд бу ҳақда шундай ёзган эди: *“Шоҳрух даврида Аҳмад ибн Муҳаммад Фасиҳ ал-Хавофий ўзининг сарой кирдикорларидан холи бўлган “Мужмаи Фасиҳий” номли асарини яратди. Бу асар... катта бир тарихий жараёни ўз ичига олган бўлиб, унда воқеалар йилма-йил, бирин-кетин баён этилган. Асар мухтасар бўлишига қарамай, жуда фойдалидир, у бизга Ўрта Осиё ва Эрон шайхлари ҳамда адиблари ҳақида янги маълумотлар беради”*²².

Шундай қилиб, Ҳавофийнинг “Мужма ут-таворих” асари XIV—XV асрдаги Марказий Осиё мамлакатларининг сиёсий ва маданий ҳаётига оид қимматли манбадир. Унда келтирилган тарихий воқеалар, саналар ва бошқа маълумотлар Темур ва Темурийлар даврини янада ойдинлаштиришга, бу давр тарихини янада яхшироқ билишга катта ёрдам беради.

Ахлоқ фалсафасига оид мукаммал асар яратган буюк алломаларимиздан яна бири, шубҳасиз **Ҳусайн Воиз Кошифийдир (1440-1505)**.

Кошифий XV асрнинг иккинчи ярмида Хуросонда Алишер Навоий атрофида тўпланган аллома, шоир ва донишмандлар орасида машҳур ва қомусий иқтидор эгаларидан бири эди.

Ҳусайн Воиз Кошифий асарларини ўз даврининг илмий тили — форс тилида ёзган бўлиб, ундан қўпгина илмий, бадий таржима асарлари ҳам мерос қолган. У **фалсафа, ахлоқ, тилшунослик, адабиётшунослик, сиёсат, тарих, кимё, астрономия, математика, мусика, воизлик, шеър санъати, дин тарихи, фикҳ, тиббиёт каби фанларга оид 200 дан ортиқ асар ёзганлиги манбалардан маълум.**

22 Д. Юсупова. Фасиҳ Ҳавофий. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/fasih-xavofiy-1375-1442/?ysclid=lmq4w49rb2504290211>

Ҳусайн Воиз Кошифий инсонни дунёдаги энг юксак олижаноб мавжудот деб билади.

Одам номи яхшилик билан эслаш тугайли боқийдир,

Хаётлик айёмининг ҳосили яхши ном орттиришидир.

- дейди.

Аллома илмий меросида **ахлоқ фалсафаси** муҳим аҳамият касб этади. Алломанинг барча асарларида шарқона ахлоқ одоб этикетларини тарғиб этишга катта аҳамият қаратади. Унинг ахлоқ фалсафасини баён этишида рационаллик тамойилига таяниши илмий меросидаги ютуқдир. Ҳусайн Воиз Кошифийнинг фикрича киши ўзининг ахлоқий фазилатларини доимо такомиллаштириб бориши керак, яъни ақл, фаросат ва идрок орқали ўз-ўзини тарбиялаб бориш лозими. Аллома буни қуйидагича ифода этади: “*Зеро, инсоннинг руҳини тарбиялаш, парвариш этиш орқали уни гўзал ва ҳамда хулқ-атворли, фазилатли қилиб этиштириш мумкин*”²³.

Бу Воиз Кошифий ахлоқий таълимотининг етакчи ғоясидир. У салбий ахлоқий хислатларни қоралайди ва уларнинг инсон ҳаётида ва жамият учун катта зарар олиб келишини катор ҳикоят ва ривоятлар билан кўрсатади.

Ҳусайн Воиз Кошифий яхшилик ва ёмонлик, адолат, виждон, бурч тушунчалари ҳақида ҳам атрофлича фикр юритади. **Ахлоқ нормаси – инсонларнинг хулқ, феъл-атворларини тартибга солиб турувчи ахлоқий талаблардир.** Кошифий ижобий хислатларни кишиларда бўлиши шарт бўлган инсоний фазилат деб тушунади ва сабр, ҳаё, иффат, покизалик, собиққадамлик, сахийлик, саҳоват, ростгуйлик, шижоат, камтарлик, хушёрлик, баланд ғимматлик, диёнатлилиқ, аҳдига вафолик, андишалиқ, иззат-ҳурматни билиш, сир яшира олиш каби фазилатларни бирма-бир таърифлаб ўтади. Кошифий ахлоқли инсон деганда, илм-маърифатга интилувчи, ҳақиқат ва адолатни севувчи,

²³ Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. Ахлоқий Муҳсиний. Тошкент, 2011.

адолатсизликка қарши курашувчи, мард, ҳаракатчан, олижаноб, саҳий, очиқ қалб инсонни тушунган²⁴.

Кошифийнинг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ва Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтларида 45 номдаги асарларининг 197 қўлёзма ва 75 тошбосма нусхалари сақланмоқда. Бундан ташқари у ўз даврининг кўзга кўринган илоҳиётчи олими бўлиб, ҳадисни, Қуръони Каримни ёддан билган, ҳатто Қуръонга тўрт китобдан иборат шарҳ ҳам ёзган. Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсинийн”, “Рисолаи Ҳотамия”, “Анвори Сухайлий”, “Футувватномаи Султоний”, “Тавсири Ҳусайний”, “Жавоҳирнома” каби ўндан ортиқ асари араб, татар, эски ўзбек, урду, турк, немис, инглиз, француз ва бошқа тилларга таржима қилинган.

Ҳусайн Воиз Кошифий “Ахлоқи муҳсинийн” (“Яхши хулқлар”) асарини 1495 йили ёзган. Асар қирқ бобан иборат. Унда ҳар бир инсонда мавжуд бўлиши шарт бўлган ахлоқ-одоб қоидалари ва меъёрлари зикр қилинган. Қўплаб тарихий шахслар ҳамда воқеалар ўта таъсирли ва ибратли тарзда ёритилган. Атамалар баёни, юксак мартабали давлат арбобларининг вазифалари, ахлоқ-одоби мулозимлари билан муносабати тарихий шахслар тўғрисидаги маълумотлар асосида яратилган. Китобда аввал ахлоққа оид бирор сўз ёки тушунчани изоҳлаб, кейин унга ўқувчи амал қилиши уун турли далиллар келтирилади. Ахлоқ қоидаларининг инсоний муносабатлардаги аҳамиятига алоҳида эътибор қаратилади ва агар ахлоқ бўлмаса, кучлилар кучсизларни оғир аҳволга солиб қўйишини таъкидлаб ўтади.

Ахлоқга оид ушбу асар ҳам илмий, ҳам бадиий хусусиятга эга. Тузувчи унга қўплаб шеърий намуналар, ҳикматли қисса ва ривоятларни киритган. Китобнинг мазмун-мундарижаси, унда илгари сурилган ғоялар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Асар жамиятимиз кишиларининг ахлоқий тасаввурини бойитади.

²⁴ <https://e-tarix.uz/shaxslar/641-maqola.html>

“Ахлоқи Муҳсиний” асарида баён этилган барча мавзулар кишини яхши хулққа чорлагани ва **бағрикенглик** ғояларини кенг тарғиб қилганлиги боис ҳар бир ўқувчида катта қизиқиш уйғотади. Шахс маънавиятида шукр ва сабр қилишлик ва унинг фазилатлари баён этилиб, ҳаё, покизалик, олийҳимматлик, собитқадамлик, адолатли бўлиш, авф этиш, шафқатли ва марҳаматли бўлиш каби ахлоқий фазилатлари зарурлигини уқтириб ўтади. Шижоат, ғайрат, фурсатни ғанимат билиш киши учун зарур фазилат эканлигига алоҳида тўхталиб ўтади.

Ҳусайн Воиз Кошифий мазкур асарида ҳар бир мавзунинг ёритишда “Қуръон” оятлари ва ҳадислардан намуналар келтириш билан чекланмайди, балки, Шарқ халқларининг буюк мутафаккирлари Абулқосим Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Жалолиддин Румий, Шайх Саъдий, Баҳоуддин Нақшбандларнинг назмларидан лавҳалар келтиради. Шунингдек ҳар бир мавзунинг моҳиятини ёритишда ибратли ривоятларни келтириб ўтади. Ривоятларда кўпинча турли хил миллат ва дин вакилларида иборат тарихий шахслар ва улар ҳаёти давомида (баён этилаётган мавзуга оид) содир бўлган воқеалар ибрат тарзида баён этилади.

Хусусан, Афлотун, Арасту ва Миср, Рум, Форс ҳукмдорлари ҳамда вазирлари билан боғлиқ ҳикоялар асарда ўрин олган. Кошифийнинг “Ахлоқи муҳсиний” асарида баён этилган барча мавзулар кишини яхши хулққа чорлагани боис ҳар бир ўқувчида катта қизиқиш уйғотади. Мавзуларда шукр ва сабр қилишлик ва унинг фазилатлари баён этилиб, ҳаё, покизалик, олийҳимматлик, собитқадамлик, адолатли бўлиш, авф этиш, шафқатли ва марҳаматли бўлиш каби ахлоқий фазилатлар тарғиб этилади²⁵.

Бу китоб ахлоққа оид энг сара асарлардан бири бўлгани боис ўз даврида ва кейинги асрларда кўплаб қўлёзма нусхалари кўчирилган. Бугунги кунда унинг элликдан ортиқ ноёб қўлёзма нусхалари дунёнинг турли кутубхоналарида сақланмоқда.

²⁵ А.Азизкулов, А.Алимов, Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ахлоқий қарашларида рационаллик хусусиятлари. IJTIMOIIY FANLAR 2-son, 2022 yil, ISSN: 2181-2845

Масалан, ҳозирги кунда Кошифий асарлари Париж, Лондон, Берлин, Санкт-Петербург, Москва каби шаҳарларда, Ироқ, Туркия, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Бангладеш ва бошқа шарқ мамлакатларининг кутубхоналарида мавжуд. Чет мамлакатларда Кошифий асарларига қизиқиш XVIII—XIX асрлардаёқ кучли бўлиб, Фарбий Оврўпонинг **Х. Г. Кин, М. Дуайт, Д. Д. Дональсон, Э. Браун, А. А. Арберри, Э. С. Кеннеди, Э. Розенталь, Х. Массе, К. С. Ламбтон, Р. Леви, А. М. Шастери** каби машҳур олимлари Марказий Осиё ва Эроннинг XIV—XV асрлардаги маданияти тарихини атрофлича ўрганишга ҳаракат қилганлар ва Кошифийнинг ижоди, меросига юқори баҳо берганлар.

Ахлоқ масалаларини ёритишда Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний” (Хусайн Бойқаронинг ўғли — Абдулмуҳсин Мирзога бағишланган) асари энг машҳур ва муҳим аҳамият касб этади.

Кошифийнинг Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик ва Ҳ.Сулаймонов номидаги Қўлэзмалар институтларида 45 номдаги асарларининг 197 та қўлэзма ва 75 та тошбосма нусхалари сақланмоқда.

Ўтмиш меросимизнинг яна бир нодир ёдгорлиги бўлган “**Қисаси Рабғузий**” китоби ва унинг муаллифи **Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий** Хоразмнинг Работу Ўғуз деган жойида туғилган.

Асарда бу ҳақда: “*Бу китобни тузган, тоат йўлида тизган, маъсият ёбонин кезган, оз озуклик, кўп ёзулук /яхишилиги оз, гуноҳлари кўп/ Работ Ўғузининг қозиси Бурҳон ўғли Носируддин...*” деб қайд этилган. Рабғузий сўзини проф. Н.Маллаев “Работи ўғуз”нинг бирикувидан келиб чиққан дейди.

Демак, Рабғузий XIII асрнинг охирлари ва XIV асрнинг бошларида яшаган хоразмлик шоирдир. Унинг “Қисаси Рабғузий” асари ўзбек насрининг қадимий намунаси. Бу асар ислом динини қабул қилган мўғул бекларидан бири бўлган Носируддин Тўқбуғанинг топшириғи ва ҳомийлигида ёзилган. Асар ҳижрий 709 йил, мелодий 1309-

10 йил, баъзи манбаларда 1311 йил яратилган деб кўрсатилади. Тўқбуга Рабғузийга пайғамбарлар ҳақида асар ёзишни топширади ва натижада “**Қисаси Рабғузий**” юзага келади. Муаллиф асарни бир йил заҳмат чекиб тугатганини қайд этади. “Қисаси Рабғузий”нинг турли даврларда кўчирилган бир неча қўлёзма нусхаси мавжуд. Улар дунёнинг турли кутубхона ва қўлёзма фондларида сақланади. Асарнинг энг қадимий қўлёзма нусхаси Британия музейида сақлаб келинмоқда.

Манбаларга қараганда, XV аср Лондон нусхаси 1340 йилда Рабғузий тириклик даврида кўчирилган. XV-XVI асрларга мансуб Санкт-Петербург, XIX асрга оид Тошкент нусхалари мавжуд. XIX асрнинг II ярми ва XX асрнинг бошларида Тошкент, Қозон шаҳарларида бир неча марта нашр этилган. Асарнинг тўла матни илк марта рус туркийшунос олими Н.Илминский томонидан 1859 йили Қозон шаҳрида эълон қилинган. Ушбу асар Радлов, Томсен, Мелиоранский, Малов, Кононов, Босим Аталай каби хорижий туркийшунос олимлар, Фитрат, Н.Маллаев, Т.Фафуржонова, И.Остонакулов каби ўзбек олимлари томонидан тадқиқ қилинган.

Рабғузий ушбу асарни ёзишда Қуръони карим, ҳадислар, Абу Ишоқ Нишопурий асари, исломга оид турли китоблар, шунингдек, Ҳасан Басра, Жобир ибн Ансорий каби қиссагўйлар ижодидан фойдаланган. Асарни ўқир эканмиз, Рабғузийнинг ўнлаб бундай асарлардан ижодий фойдаланганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу манбалар иккига бўлинади:

1. Адабий манбалар.

2. Тарихий манбалар.

Адабий манбаларга, аввало, Қуръонга ёзилган тафсирларни, сўнг Ишоқ Нишопурий, Абул Ҳасан Кисой қиссаларини киритиш мумкин. “Қисаси Рабғузий”да Муҳаммад пайғамбар ҳаётигача бўлган қиссалар бевосита Қуръон шарҳи вазифасини бажарган бадий асарлар, иккинчи гуруҳга Имом Исмоил Бухорийнинг “Ал

Жоме ал саҳиҳ”, Абу Исо ат Термизийнинг “Шамоиلى набавия” китобларини киритиш мумкин.

Рабғузий пайғамбарлар ҳақидаги қиссаларда олам ва одам ҳақидаги қарашларини бадий ифодалашга ҳаракат қилган. Қиссалар асосини тарихий воқеалар ташкил этади. Асар 72 қиссадан иборат. Қиссалар мавзу жиҳатдан ранг-баранг. Оламдаги бутун мавжудот эгаси бўлган Оллоҳни улуғлаш, пайғамбар ҳаётига доир лавҳаларни эслаш, камтаринлик ва такаббурлик, ота-она ва фарзанд муносабатлари, ватан ва меҳнатсеварлик, эрк ва адолат, дўстлик ва ҳамжиҳатлик, уруш ва тинчлик қабилар шулар жумласидандир. Асарда шундай бир жумла борки, у асар мавзусини аниқлаш имконини беради: “Дунёга боринг, менга тоат қилинг, маъсиятдан йиғилинг, қон тўқманг, хамр ичманг, халқ орасида кўни ҳукм қилинг, зино қилманг, хиёнат қилманг”. Яъни инсон Оллоҳга тоат қилса, ҳамиша унинг ёди билан яшаса, охиратини ўйласа ёмон ишлардан сақланади, ўзидаги ёмон унсур ва иллатлардан қутилишга ҳаракат қилади.

Асарда Нух, Довуд, Сулаймон, Исо, Мусо, Юсуф, Яъқуб, Исмоил, Иброҳим каби пайғамбарлар, Луқмони ҳаким ҳақидаги ҳикоятлар келтирилган.

Асарда одамнинг, ер юзи, кўк, жин, фаришталарнинг яратилишидан бошлаб маълумотлар келтирилади. Мана оламнинг яратилиши ҳақидаги хабар: “Хабарда андоғ келур: Якшанба кун кўкларни яратти, душанба кун ойни, кунни, юлдузларни яратти, фалак ичинда туритти, сешанба кун олам халқинда қуш-қуртларни, фаришталарни яратти, чаҳоршанба кун сувларни яратти, елларни, булутларни чиқарди, йиғочларни, ўт-емларни яратти, ундурди. Рўзиларни улаштурди. Пайшанба кун ужомоҳ, тамуғни, раҳмат ва азоб фаришталарни яратти, ҳурларни яратти. Азина кун одамни яратти. Шанба кун нарса яратмади”. /“Қисаси Рабғузий”. 12-бет/.

Одамнинг яратилиши ҳақида ҳам гап боради. Жаброил, Исрофил, Мекоил тупроқ олиб келишга буюрилади. Улар қилмаган ишни

Азроил бажаради. Шу учун ҳам жонзотлар жонини олиш унга топширилади. Одамни тупроқдан яратади. Тоғ, Тенгиз, Кўк улардан яратишни талаб қилишади. Тупроқ жим тургани боис ундан яратилади /17-бет/.

“Қиссаи Қобил ва Ҳобил”да тасвирланишича, Қобил билан Иқлимо, Ҳобил билан Абудо туғилади. Иқлимо гўзал. Абудо кўрксиз эди. Қобилга Абудо бериладиган бўлди, у кўнмади. Одам уларга қурбонлик қилишни, кимнинг қурбонлиги қабул бўлса, Иқлимо берилишини айтди. Ҳобилнинг қўйи қабул бўлди. Қобил тош билан уриб Ҳобилни ўлдирди. Қарғаларга қараб, Ҳобилни ерга қўйди. Одам кўмиш шундан қолди. /30-31- бетлар/

Нух ва кема билан боғлиқ ҳикоят кўпчиликка яхши таниш. /Баёни берилади, таҳлил қилинади/.

Асарда катта бир қиссани Юсуф пайғамбар ҳақидаги қисса ташкил этади. Яъқуб, унинг ўғиллари, Юсуф ва Зулайҳо ҳақидаги воқеалар анча машҳур. /Ҳикоят таҳлил қилинади/.

Ҳазрати Довуд ҳақидаги қисса ҳам эътиборли. Қисса Довуднинг таърифи билан бошланади. Ундан кейин Довуд ҳақидаги умумий тасаввурлар баён этилади: “Довуд ялавоч (пайғамбар) бани Исроилдан эрди. Ўн қариндош эр дилар, оталари Ишоъ отлиғ. Довуд қамуғидин (барчасидин) кичик эрди. Тун-кун йиғлаюр эрди ибодат ичинда” Довуд пайғамбар билан боғлиқ бир неча ҳикоятлар берилади. Адолат билан ҳукм қилиши, кечалари раият холи билан танишиши, бир кампир қиёфасидаги фаришта у халқ молини ейишини айтиши, сўнг Довуд пайғамбар темирчиликни ўрганиши баён қилинади.

“Қисаси Рабғузий”дан:

ҚИССАСИ ОДАМ САФИЙ АЛАЙҲИС-САЛОМ

Ҳақ яратди тангсуқ Одамни тафиз ер кўркидин,

Ўзга сурат тузди андоғ ажун ичра илкидин.

Тахтини кўтуруб фаришта ужомоҳ ичра кивуруб,

Тезгинурда чиқмадилар ҳаргиз анинг эркидин.
 Чикди ҳавво бирла бўлуб хуш танаъум килдилар,
 Ичтилар ужмоқ шаробин, едилар эт эркидин.
 Билди асмо илмини ул эту берди белгулук,
 Барча тиллар бирла сўзлар този форсий туркидин.
 Ўркади беш юз йил анда жуфти бирла овунуб,
 Ичти шарбат сиғрақинда еди неъмат таркидин.
 Мунди ужмоҳнинг бурукин кезди анинг теграсин,
 Ҳулла кизди эгнига ҳам бошға урди бўркидин.
 Озди Иблис макри бирла бирук эрди ёлғузин,
 Икки буғдой еди чикти секкиз ужмоҳ мулкидин.

ҚИССАСИ НУҲ НАБИЙ АЛАЙҲИС-САЛОМ

Кун туғардин кун ботарға Нуҳ яловоч даъвати,
 Эллик ўқсук минг йил эрди ул рисолат муддати.
 Кеча -кундуз ўзи ёлғизқазғу, эмгак юкланиб
 Сўз эшитмаз кофир аро кунда ортди заҳмати.
 Ҳаққа “Рабби лотазар” деб ялбориб килди дуо,
 Бу ижобатда дуодин қирқ йил эрди муҳлати.
 Дин учун кўп қин тортиб юриту ҳақ ёрликни,
 Бизга сўкунч эмгак ичра қолмади ҳеч тоқати.
 “Васнаъ ал-фулка” амри бирла йўнди уч кат бир кеми
 Ани мунди этди эрса халққа тўфон ҳайбати.
 Ягди ямғур, эсди еллар, остун-устун олти ой,
 Кўрса мундоғ мундинортук мавломизнинг қудрати,
 Ўзи қолди уч ўғил ҳам уч келинлар этагу,
 Барча ўлди юб туганди куфру зулмат бидъати.

ҚИССАСИ ҲУД АЛАЙҲИС-САЛОМ

Нуҳда кезин Ҳуд яловоч бўлди уч юз йил кечиб,
 Юрир эрди кўп халойикдин, шаъриятдин қочиб.

Тунла-кундуз Ҳуд тегурди тенгримизнинг ёрлуғин,
 “Саккиз ужомоққа кезлинг”, теб ҳакни ботилдан сижиб.
 Рабқа ёзиб, йўлдан озиб, сунмадин динга бўюн,
 Ҳақга тониб, халқга ёниб, бутга сифиниб, хамр ичиб.

ҚИССАСИ СОЛИҲ ЯЛОВОЧ АЛАЙҲИС-САЛОМ

Ақл ануб келгил, эшит, Солиҳ яловоч қиссасин,
 Булгулук бошдин оёқга айтайин мен жумласин.
 Ҳақ рисолат берди эрса туз тегурди қавмига,
 Юриди тун, кундузин олди Самуднинг зумрасин.
 Қилди имон даъватини, қўлдилар бир мўжиза,
 Қўлди ҳақдин, чиқди инган ёрди тоғнинг саҳросин.
 Бўта туғилди барча тузин ани тингла кўрдилар,
 Кун кезиклаб сув улашди ичти кенду ҳиссасин.
 Тондилар ҳақдин қамуғи, қилдилар кўп маъсият
 Уқмадин Солиҳ сўзинсўзин ҳам ушбу инган қиссасин.
 Келди югуриб икки бўзчи бир азоқин кестилар,
 Бўтаси инграб қайитти остилар уч саҳбасин,
 Уч кун ичра бўлдилар сариғ қизил ҳам коп-қаро
 Қудрати бирла уғон кодир эмурди барчасин.

ҚИССАСИ ИБРОҲИМ АЛАЙҲИС-САЛОМ МАА НАМУРД АЛАЙҲИЛ-ЛАЪНА

Эвда туғган, эрнак эмган, тоғда турган Иброҳим,
 Юлдуз англаб, ойни тонглаб, кўкка инган Иброҳим.
 Айти бир кун: “Эй она, айтғил манинг тенгрим ким ул”,
 Айти: “Манман” кул “сенинг ким?” тею сўрган Иброҳим.
 “Ўш отанг ул”, теди. Айтур: “Ким отамнинг тенгриси”,
 Айти: “Намурд тенгриси ким”, тею сўрган Иброҳим.
 Етти еру кўкнинг хижобин очдимавлумиз, анга,
 Остун-устун Арш, Сароға тегру кўрган Иброҳим.
 Уй, тева, қўйлар бўғузлаб то қийпматга теги,

Бу қўнуқ тутмоқ тўрасин халққа қўзган Иброҳим.
Ўғлини қурбон қилурда қўкда ўтлаб семирган,
Қуч фидосин Жаброилдан ерда бўлган Иброҳим²⁶.

Абдураззоқ Самарқандий (1413-1482) ҳижрий 12-шаъбон, 816 (мелодий – 7 ноябр, 1413) йили Темурийлар давлатининг Ҳирот шаҳрида туғилди. Унинг тўлиқ исми **Қамоллиддин Абдураззоқ, отасининг исми Жалолиддин Исоҳқ Самарқандийдир**. Абдураззоқ Ҳиротда туғилганлигига қарамай “Самарқандий” деган нисба билан шуҳрат топганлигига сабаб, **отаси Жалолиддин Исоҳқнинг** асли самарқандлик бўлганлиги ва яна бўлажак тарихнависнинг ўзи ҳам бир неча муддат Самарқандда яшаганлигидир.

Атоқли адиб Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарида Абдураззоқ Самарқандийнинг мазкур илмлар бўйича яхши билимга эга эканлигини қуйидаги сўзлар билан тасдиқлайди: “Мавлоно Абдураззоқ... хушмуҳовара киши эрди... зоҳир улумин такмил қилиб эрди ва фазлиёти ҳам яхши эрди...”²⁷.

Абдураззоқ Самарқандий шеър, араб тили грамматикасига оид рисола ёзганлиги маълум бўлса-да, лекин унинг бизгача етиб келган ягона тарихий асари — “Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн” (“Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиш жойи”)дир. Асар форс тилида ёзилган бўлиб, икки жилдни ташкил этади.

XV асрнинг биринчи ярмида Темурийлар давлати билан Рум (Кичик Осиё), Миср, Ҳиндистон, Хитой ва бошқа мамлакатлар орасида дипломатик алоқалар йўлга қўйилган эди. Бу алоқаларнинг амалга оширилишида Абдураззоқ Самарқандийнинг ҳам фаол иштирок этганлигига, унинг ўз элчилик сафарлари ҳақида келтирган ахборотлари яққол далил бўлаолади. Чунончи “Матлаъи саъдайн”га киритилган **“Ҳиндистон сафари достони ва у ернинг ажойиб-ғаройиботлари”** деб номланган ўз сафар эсдаликларида Абдураззоқ

²⁶ Бурхонуддин Рабғузӣй. <https://www.e-adabiyot.uz/maqola/1096>

²⁷ А. Ўринбоев. Абдураззоқ Самарқандий. <https://e-tarix.uz/shaxslar/709-maqola.html>

Самарқандий 1442 йили Шохрух томонидан жанубий Ҳиндистонга юборилган элчиларга бошчилик қилганлигини ёзади.

Мазкур асар дастлаб 1960 йилда Ўз ФА Шарқшунослик институтида Абдураззоқ Самарқандийнинг 1442-1444 йилларда Ҳиндистонга қилган саёҳати ҳақидаги саёҳат эслатмалари нашр этилган. Бу ажойиб асар номли муаллифнинг икки жилдлик тарихий асари – “**Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн**”нинг бир қисми бўлиб, форсчада: “Икки бахтли (юлдуз)нинг кўтарилиши ва икки денгиз кўшилиши” деган маънони билдиради...” Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистонга саёҳат кундалиги Ғарбий Европа ва Россиянинг бир қатор тарихчилари томонидан Ўрта Осиё ва Жаунбий Осиё тарихи ва географиясида катта илмий аҳамиятга эга бўлган манба сифатида юксак баҳоланган. И.И.Срезневский, кейинчалик эса И.П.Петрушевский Афанасий Никитиннинг саёҳат ёзувларига шарҳлар ёзишда ушбу асардан кенг фойдаланганлар. Шунингдек, И.Ю.Крачковский ўзининг Шарқ географик адабиёти тўпламида Абдураззоқнинг саёҳат эслатмаларини юқори баҳолаган²⁸.

Ушбу асарнинг ўзбек тилига таржимаси ўрта аср Шарқ ёзувчилигига хос бўлган Абдураззоқ Самарқандий услубини максимал даражада сақлаб қолган ҳолда амалга оширилган. А.Ўринбоев китобга ёзган сўзбоши, мулоҳазалар ва қайдларида ажойиб саёҳатчи, давлат арбоби ва тарихчи Абдураззоқ Самарқандийнинг ҳаёти ва фаолиятига оид қизиқарли маълумотларни келтириб ўтади.

Абдураззоқ Самарқандий 1442 йилда Амир Темурнинг ўғли Шохрух Мирзонинг (1409 - 1447) элчиси сифатида Жанубий Ҳиндистонга сафар қилиб, Шохрух саройи билан Жанубий Ҳиндистоннинг Каликут волийси ва ўша пайтда қудратли бўлган кўшни Вижаянагар давлати ўртасида озми-кўпми мунтазам алоқалар ўрнатган. Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиротдан Ҳиндистонга элчилиги Шохрух вакилларининг Каликут элчилигига жавоб

²⁸ Абдураззаков Б. Из истории взаимоотношений народов Средней Азии и Индии / Вопросы истории, № 12, Декабрь 1961, С. 141-142.

ташрифи сифатида баҳоланиши керак. Бироқ, саёҳат ёзувларидан маълум бўлишича, Абдураззоқнинг вазифалари Каликут ҳукмдорини зиёрат қилиш ва Вижаянагар давлати ҳаёти билан танишиш билан чекланиб қолмаган. Шунингдек, унинг вазифалари доирасига Ҳиндистон қадар бўлган ва Ҳиндистоннинг ўзида жойлашган барча шаҳарлар, давлатларнинг сиёсати, иқтисодиёти ва маданияти билан батафсил танишиш киради²⁹.

Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, **Каликут** ҳукмдори Шохрухга ёзган мактубида “агар онҳазрат Каликут волийсига нисбатан иноят кўргазсалар ва унинг учун махсус бир элчи юборсалар, токи элчи бориб, уни Ислом динига даъват қилиб, қоронғу дилидаги зулмат ва хатокорлик қулфини очса, (шояд) имон нурининг шуъласи ва маърифат офтобининг ёруғлиги унинг дили даричасидан кирса, — бу, албатта, савобли ҳам тўхри иш бўлур эди”, деган сўзларни етказган. Ўз навбатида мамлакатада Шохрух Мирзо номига хутба ўқитишга ҳам таёр эканлигини билдирган. Каликут элчисининг бу сўзлари Шохрухга маъқул келди ва у ўша ерга элчи юборишга қарор қилди. Абдураззоқ Самарқандий ёзганидек, бу шарафли вазифа унга ишониб топширилган. Сафаротга жўнаш ҳақида Абдураззоқ Самарқандий шундай ёзади: “Шу йили (1442 – Ф.А.) бу варвақларни ёзиб тўпловчи Абдураззоқ ибн Исҳоқ жаҳон султони (яъни Шохрух Мирзо)нинг фармонида мувофиқ Хўрмуз вилояти ва денгиз соҳиллари томон юзланди. Бу дoston айбга буюрмасалар ва унинг мутолаасига раҳбат кўрсатсалар, тўлиқ тушунтириш ва тафсилотлар билан охирига етказилади, турли-туман ажойиб-ғаройиботлар сўз иига терилади, уч йил муддат ичида кечирган ҳолатим ва кўрган кўрқинчли воқеаларим батафсил ҳам жамланган ҳолда қайтадан баён қилинади”³⁰.

²⁹ Ўша асар

³⁰ Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. К. II / Абдураззоқ, Самарқандий; Форс тилидан тарж., сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А. Ўринбоев; Ўзбекистан Республикаси Фанлар Академияси, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. – Т.: O'zbekiston, 2008. — Б.111.

“Матлаъи саъдайн”нинг **биринчи** жилдида қисқа тарзда Чингизхон авлодидан бўлган Эрон ҳукмдори Абу Саъид (1316–1335) ҳақида сўзлагач, сўнг соҳибкирон Амир Темур тарихи бошланади ва умуман 1304 йилдан 1405 йилгача Марказий Осиё, Афғонистон, Эрон, Озарбайжон, қисман Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлар тарихига оид маълумотлар келтирилади.

Иккинчи жилднинг сўз бошисида муаллиф Амир Темур авлодлари ҳақида сўзламоқчи эканлигини айтиб, воқеаларни Шохрухнинг Ҳиротда тахтга ўтирган вақтидан (март, 1405) бошлайди. Сўнг Шохрух вафоти (1447)дан кейин ҳукмронлик қилган Темурийлар: Мирзо Абулқосим Бобур, Султон Абу Саъид ва бошқа шаҳзодалардан сўзлаб бўлгач, Ҳусайн Бойқаронинг Ҳиротда Ёдгор Мирзони қатл этиб, иккинчи марта тахтга ўтириши ҳақидаги маълумотлар билан асарни тугатади.

Маълумки, “Матлаъи саъдайн”да кўпроқ сиёсий воқеалар баён этилган. Лекин шу билан бирга Темурий ҳукмдорларнинг мамлакатни иқтисодий, маънавий ва маданий ҳаётида ўйнаган бунёдкорлик роли ҳам Абдураззоқ Самарқандийнинг диққат марказида бўлган. Шунинг учун ҳам XV асрнинг деярли уч чорагида Самарқанд ва Ҳирот шаҳарларидаги илм-фан, маданиятнинг юксаклиги ҳамда бу борада Мирзо Улуғбек, Мирзо Бойсунғур ва баъзи бошқа шаҳзодаларнинг фаолиятлари ҳам изчиллик билан ёритиб берилган.

Абдураззоқ Самарқандий ўз асарида **Каликут ва Вижайнагар** саройларидаги қабул маросимлари, мусулмон жамоаларининг у давлатлардаги ўрни масаласи, ҳиндларнинг ўзига хос урф-одатлари, ҳинд санъати, айниқса меъморчилиги, ҳинд халқлари байрамлари хусусида қизиқарли маълумотларни келтириб ўтган. Шунингдек, асарда ҳинд ёзуви, муомалада бўлган пуллар, филларни овлаш усуллари, ҳиндларнинг кўплаб урф-одатлари ва анъаналари ва бошқалар ҳақида маълумотлар мавжуд. Юқоридагиларнинг барчаси Абдураззоқ Самарқандийнинг Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн асаридаги Ҳиндистон сафари кундаликлари Темурийлар (хусусан

Марказий Осиё) ва Ҳиндистон ўртасидаги тарихий ва маданий, иқтисодий алоқаларни ўрганишда қимматли манбалардан бири сифатида эътироф этиш мумкин. Бу асар орқали мазкур давлатлар ўртасида ўртасидаги яхши кўшничилик ва маданий ҳамкорлик ўрнатилганлигидан далаolat беради.

“Матлаъи саъдайн”нинг форсча матни 1936 йили Лоҳурда (Покистон) матншунос олим Муҳаммад Шафе томонидан чоп этилган. Абдураззоқ Самарқандийнинг 1442 – 44 йиллардаги Ҳиндистон сафарномаси 1960 йили ўзбек тилида ва форсий танқидий матни билан, асарнинг 1405 – 1427 йиллар воқеалари (I жилд, 1-қисм) 1969 йили ўзбек тилида Тошкентда чоп этилди.

1992 йили эса “Матлаъи саъдайн”нинг шу қисмига киритилган Ғиёсиддин Нақшошнинг Хитой сафари кундалиги ўзбек тилида чоп этилди. Асарнинг II жилд 2—3-қисмлари ҳам ўзбек тилидаги таржимаси амалга оширилган бўлса-да, ханузгача чоп этилгани йўқ.

Беназир аллома **Шарафиддин Али Яздий** (вафоти – 1454 йил) Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларининг XIV ва XV аср бошларидаги тарихдан баҳс юритувчи машҳур “**Зафарнома**” асарининг муаллифи сифатида тарих зарварақларида мангу муҳрланган муаррихлардан бўлиб, унинг ҳаёти ва фаолияти асосан XV асрнинг биринчи ярмига тўғри келади.

Шарафиддин Али Яздий қаламига мансуб илми нужум, шеърият ва тариқат назариясига оид бир қанча асарлар борки, уларни бирма-бир санаб ўтишни лозим топдик:

1. “Хулал-и мутарраз дар муаммо ва луғаз” (“Муаммо ва топишмоқлар борасида безакли жома”).
2. “Мунтаҳиб-и Хулал” (Мазкур асарнинг қисқартирилган баёни).
3. “Мавотин ё манозир дар муаммо” (“Муаммо фанида турар жой ва манзаралар”).
4. “Қунх уз-зод дар илм-и вақф-и аъдод” (“Ададлар мувофиқлиги илмида ҳақиқат чўққиси”).

5. “Ал-Китоб фи илм-и устурлоб” (“Устурлоб илми бўйича китоб”).
6. “Девон-и Шараф-и Яздий” (“Шарафи Яздийнинг шеърлар тўпла-ми”).
7. “Ҳақойиқ ат-таҳлил” (“Таҳйил, яъни “Ло илоҳа илла-л-лоҳ”нинг ҳақиқатлари”).
8. “Шарҳ-и “Қасида-и бурда” (“Қасида-и бурда”нинг шарҳи).
9. “Шарҳ-и “Асамо-и Аллоҳ” (“Аллоҳ исмлари”нинг шарҳи”).
10. “Тухфат ул-фақир ва ҳадят ул-ҳақир” (“Фақирнинг туҳфасию ҳақирнинг ҳадяси”).
11. “Муншаот” (“Хатлар тўплами”).
12. Махсус номга эга бўлмаган, аммо Амир Темурнинг тарихини шеърӣ баён этилган асар³¹.

Ушбу асар номларидан кўриниб турибдики, Шарафиддин Али Яздий ўз даврининг билимлари бўйича беҳисоб маълумотга эга бўлган. Шунинг учун ҳам у Темурӣ шахзодалар саройида хизматга таклиф этилиб, замондошлари орасида маълум даражада шуҳрат қозонган. Унинг тарихнавислик фани намояндалари қаторидан ўрин эгаллашига сабаб бўлган “Зарафнома” асарининг битилиш тарихи ҳам муаллифнинг ўз даврининг етакчи муаррихларидан бири бўлганлигини кўрсатиб турибди.

“Зарафнома” асари – “Фатҳномаӣ соҳибқирон”, “Тарихи жаҳоқушӣ Темурӣ” деган номлар билан ҳам аталади³², лекин тарих фанида у кўпроқ “Зафарнома” номи билан машҳур. Асар тузилиши жиҳатидан икки қисмга: Темурдан олдинги давр тарихидан умумӣ тарзда сўзловчи “Муқаддима” ва бевосита Темур даври тарихини ёритувчи асосӣ қисмга бўлинади. Ҳар бир қисм учун алоҳида-алоҳида ёзилган, кўп жиҳатдан муштаракликка эга бўлган сўз бошиларда муаллиф мазкур қисмларнинг ёзилиш тарихини ёритиб беради³³.

³¹ А. Ўринбоев. Шарафиддин Али Яздий. <https://e-tarix.uz/shaxslar/708-maqola.html>

³² Ўша ерда

³³ Ўша ерда

“Зафарнома”нинг бош сўзбошиси, жумладан, қуйидагича: *“Подшоҳликнинг барча томонларидан Темур ҳақидаги туркий ва форсий тилларда баён қилинган ҳикояларнинг ҳамма шеърӣй ва насрий нусхалари тўпланиб бўлингач, маълумотлар билан танишиши учун учта гуруҳ тузилган. Туркий ва форсий тилларнинг билимдонлари икки гуруҳни, воқеаларни ўз кўзи билан кўрганлар эса бир гуруҳни ташкил этганлар. Дастлаб Темур ҳақидаги ҳар бир ҳикоя ўқилган, агар унинг мазмуни воқеаларни ўз кўзи билан кўрган кишининг талқинига тўғри келмай қолса, Иброҳим Султон ҳақиқатни тиклаш учун турли шаҳарларга чопарлар юбориб, мазкур воқеани Темурнинг яна бошқа замондошларидан суриштирган ёки қўшимча маълумотлар тўпланган. Ана шу қўшимча гувоҳлар ҳикоятларини ҳам тинглагач, Иброҳим Султон айтиб турган ва котиблар ёзиб борган. Шу тарзда асарнинг дастлабки хомаки нусхаси тузиб чиқилган.*

Сўнг ана шу хомаки нусха асосида Шарафиддин Али Яздий “Зафарнома” асарини ёзган. Иброҳим Султоннинг қатъий буйруғига асосан китобни ёзиш вақтида саналар, жой номлари, улар орасидаги масофа ўлчовлари ҳақидаги барча маълумотлар жуда синчиклаб текширилиши лозим бўлган. Шарафиддин Али Яздийдан эса асарни жонли тил билан тушунарли қилиб ёзиш талаб этилган ва шунингдек, ҳужжатларга қатъий риоя қилиши, Иброҳим Султоннинг бевосита шахсий назорати остида тузилган дастлабки хомаки ёзувдан асло четга чиқмаслиги ҳамда ҳеч нарсани бўяб кўрсатмаслиги шарт қилиб қўйилган”.

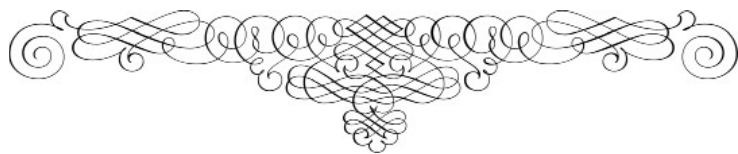
XVIII асрдан бошлаб “Зафарнома”нинг айрим қисмлари француз (Пети де ла Кроа, 1713), инглиз (Ж. Дарби, 1723) ва рус тилига ҳам таржима қилинган. Асарнинг форсча матни эса 1887 – 88 йилларда Калькуттада (Ҳиндистон), 1958 йили Техронда (Эрон) чоп этилган. Бироқ бу нашрларда асарнинг “Мукаддима” қисми ҳамда зарурий кўрсаткичлар берилмаган. 1972 йили Тошкентда асарнинг ҳар икки

қисмини қамраган Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган 4472-рақамли қўлёзманинг факсимил наشري амалга оширилди. Бунда тарихий манбалар илмий наشري учун зарурий бўлган сўзбоши ва турли кўрсаткичлар билан бирга асар матнининг ҳар хил нусхалари ва нашрлари орасидаги фарқлар ҳам қайд этилди.

НАСАФ ШАҲРИ – ЗАБАРДАСТ
ОЛИМЛАР ЮРТИ

Ўзбекистоннинг машҳур шаҳарларидан бири – Қашқадарё воҳасининг Насаф шаҳри исломнинг турли илмларини ўзида мужассам этган забардаст олимларни вояга етказди.

Масалан, улуғ аждодимиз **Абу Муин Насафий** XI асрда яшаган, ислом маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган алломалардан бирidir. Ушбу улуғ зот 1027 йил³⁴ Насаф яқинидаги Ибсан (ҳозирги Қовчин) қишлоғида туғилган ва узоқ муддат Бухоро ҳамда Самарқанд шаҳарларида илму ижод билан шуғулланган, 1114 йили 87 ёшида Самарқандда вафот этган (тўлиқ исм-шарифлари: Абул Мўъийн Маймун ибн Муҳаммад ибн Мўътамид ибн Муҳаммад ибн Макхул ибн ал-Фазл ан-Насафий ал-Макхулий). Абу Муин Насафий ёзган ўнлаб китобларнинг аксарияти калом илми масалаларига бағишланган. Ана шу

³⁴ Буюк алломаларимиз. – Т.: “Тошкент ислом университети”, 2002. – 47-бет; У. Уватов. Насафлик алломаларнинг хорижий мамлакатларда сақланаётган қўлёзмалари ҳақида / Насафлик алломаларнинг жаҳон маданиятида тугган ўрни: илмий-назарий конференция материаллари. – Қарши, 2008. – 8-бет; Ш. Шарапов, И. Холиёров. Ёдгорликларга бой гўша. – Т.: “Voris-nashriyot”, 2016. – 76-бет; Ш. Шарапов, И. Холиёров. Исҳоқ бува зиёратгоҳи. – Т.: “Voris-nashriyot”, 2016. – 21-бет. Айни мавзуда алоҳида тадқиқотлар олиб борган Носир Муҳаммад “Насаф ва Кеш алломалари” таъкирасида (Тошкент, 2006, 2-нашр) ва “Сирли зарварақлар” тўпламида (Тошкент, 2016) Абу Муин Насафий туғилган санани “1037 йил” деб кўрсатган бўлса, Тошкент ислом университети тадқиқотчиси С. Оқилов “Насафлик алломаларнинг жаҳон маданиятида тугган ўрни” тўпламидаги мақоласида (Тошкент, 2016, 10-бет) ушбу санани “417/1024 йил”, дея қайд этган. – А. С.

нодир китобларнинг ўнлаб қўлёзма нусхалари дунёнинг кўплаб кутубхоналарида сақланмоқда³⁵.

Абу Муин Насафийнинг **“Табсират ул-адилла”** китобида Имом Мотуридий таълимоти ниҳоят даражада мукамал ва тушунарли тарзда баён этилган. Шу сабабли у асрлар давомида калом илми бўйича асосий қўлланмалардан бири сифатида эъзозлаб келинади.

Имом Мотуридийнинг **“Тавҳид”** ҳамда Имом Абу Муин Насафийнинг **“Табсират ул-адилла”** китобини ўзаро қиёсий таҳлил этган олимларнинг фикрича, **“Абу Муин Насафийнинг шоҳ асари **“Табсират ул-адилла”** Имом Мотуридий (р.а.)нинг **“Тавҳид”** китобидан кейинги китоб саналади. Балки ушбу асар **“Тавҳид”** китобига шарҳ, тафсир ва баён деб эътибор қилинади. Чунки **“Табсират ул-адилла”** асари кўп ўринларда **“Тавҳид”** китобининг услубларини баён қилиб, унга нисбатан кенг қамровли ва тафсилотлар билан бойитилган асардир”**³⁶.

Араб тилини ўрганиш бўйича Француз илмий институти тадқиқотчилари ҳажми минг саҳифадан ортиқ бўлган **“Табсират ул-адилла”** китобини 1990 ва 1993 йилларда Дамашқ шаҳрида икки жилд ҳолида нашр эттиргани ҳам бу асарнинг улкан маънавий қийматидан далолат беради. Ушбу нашрни тайёрлашда асарнинг 1269 йили Бухорода Муҳаммад ибн Ҳасан ибн ал-Хусайн исмли хаттот кўчирган ва Мисрдаги Искандария шаҳри кутубхонасида, шунингдек, Қоҳирадаги **“Дор ул-кутуб ал-Мисриййа”** ва машҳур ал-Азҳар университети кутубхоналарида сақланаётган мўътабар қўлёзмаларига таянилган.

Имом **Абу Муин Насафийнинг** илм аҳлига яхши таниш бўлган яна бир китоби – **“Баҳр ал-Калом фи илм ал-Калом”** ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир. Ҳозирги кунда **“Баҳр ал-Калом”** асарининг

³⁵ Акмал Саидов. Улуғ алломалар мероси – мустаҳкам этикод асоси. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/din/akmal-saidov-ulug-allomalar-merosi-mustahkam-etiqod-asosi/>

³⁶ Ўша ерда.

қўлёзма нусхалари Дубай, Дамашк, Бағдод, Қоҳира ва Искандария шаҳарлари кутубхоналарида сақланмоқда³⁷.

Профессор Убайдулла Уватовнинг таъкидлашича, Имом Абу Муин Насафийнинг “Баҳр ал-Калом фи илм ал-Калом” китобида келтирилган Пайғамбар алайҳиссаломнинг икки ҳадиси фавқулудда аҳамиятга моликдир.

Биринчи ҳадисда Расулуллоҳ (с.а.в.): “Мендан кейин Абу Бакр ва Умарга иктидо қилинглр”, деган бўлишига қарамасдан, халифалик устида икки кун баҳс бўлган. Бу ҳол муборак ислом динимиздаги дастлабки ихтилофларнинг пайдо бўлиши, деб баҳоланади.

Иккинчи ҳадис: Сарвари оламнинг “Мендан кейин халифалик ўттиз йил, ундан кейин амирлик, подшоҳлик ва ҳоказолар бўлади”, деган фикрлари нақадар тўғрилигини алоҳида қайд этиш зарур. Чиндан ҳам, бу муддат, яъни ўттиз йил тўғри йўлдан юрувчи халифалар – чорёрлар пайтида тугаган. Ҳозирги вақтда “халифалик”ни орзу қилиб юрган баъзи кимсалар учун ҳам Пайғамбар алайҳиссаломнинг бу ҳадислари асосли жавобдир.

Бундан ташқари, Имом Абу Муин Насафийнинг “**Ат-Тамҳид ли қовоид ат-тавҳид**” (“Тангрининг ягоналиги асосларига оид бошланғич таълим”), “Ал-Умда фи усул ал-фикҳ”, “Китоб фи-т-тавҳид”, “Тасаййуд ал-қавоид фи илм ал-ақоид”, “Муқаддимат фи одоб ал-баҳс” каби асарларида ҳам ақидавий масалаларнинг талқини салмоқли ўрин эгаллайди.

Буларнинг барчаси бежиз эмас. Чунки **Қашқадарё** воҳасининг икки йирик шаҳри – қадимда **Нахшаб**, **Насаф** номлари билан аталган бугунги Қарши ҳамда Кеш номи билан машҳур Шаҳрисабз тарихи Ўрта Осиёнинг боқий шаҳарлари **Самарқанд**, **Бухоро**, **Хива** сингари қадимийдир. Жаҳонда 2700 йиллик тарихга эга бўлган шаҳарлар унча кўпчиликни ташкил этмайди. Вилоятнинг асрларга бўйлашган бу икки муаззам шахрининг олис кечмиши, бой тарихи

³⁷ Муҳаммад, Носир. Насаф ва Кеш алломалари (IX–XX асрлар): таъкир. – Т.: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2006. – 31–32-бетлар.

ва зафарларга тўлиқ бугунги кунининг ҳар бир фарзанди қалбида юксак миллий ғурур туйғусини уйғотиши табиий.

Масалан, Насаф вилоятининг Варасин қишлоғида туғилган тарихчи ва ҳадисшунос олим **Абул Ҳорис ал-Варасиний** ан-Насафийнинг ўнлаб асарлари орасида “Китаб муфаҳарат аҳл Насаф ва Кашш” (“Насаф ва Кеш аҳлининг ифтихорлари”) номли китоби ҳам борлиги эътиборга моликдир. Ушбу аллома талабалик йилларида Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий, Туфайл ибн Зайд ат-Тамимий, Мусанно ибн Иброҳим ал-Ғубдиний (Ғубдин – Қарши туманидаги қишлоқ) сингари ўз даврининг машҳур шахсларидан таълим олган.

Шунингдек, 914–943 йилларда яшаган шоир, файласуф ва давлат арбоби **Муҳаммад Нахшабий**, тилшунос ва адабиётшунос олим **Абу Усмон ан-Насафий** (952 йили вафот этган), олим ва фақиҳ Хусайн ибн Хизр Насафий (1033 йили вафот этган), фикҳ ва ҳадисшунослик, тарих ва филология соҳасида кенг қамровли билимлар соҳиби, “Насаф ва Кеш тарихи” номли икки жилдли (бизгача етиб келмаган) китоб муаллифи **Абул Аббос Жаъфар ан-Насафий** (962–1041), Насафдан 4 фарсах узоқликдаги Устугдодиза қишлоғида таваллуд топган муҳаддис Абу Муҳаммад Абдулазиз ибн Муҳаммад ал-Устугдодизий ан-Нахшабий (1018–1066) номларини тилга олиш ҳам фарз, ҳам қарзидир.

Насафлик яна бир фикҳшунос олим **Абдулазиз ибн Аҳмад ибн Наср ибн Солиҳ шамс ул-аймма ал-Ҳалвоний**нинг “Ал-Мабсут” номли асари ўз даврида довруқ қозонган. Ал-Ҳалвоний таҳаллуси олимнинг ота касби ҳолвачилик бўлганига ишоратдир. Тарихий манбаларда унинг 1056 йилда Кешда вафот этгани, сўнгра Бухорода дафн этилгани қайд этилган. Янги маълумотлар эса олимнинг мақбараси Қарши шаҳридаги Қовчин қишлоғида эканидан далолат бермоқда.

Айниқса, X асрда **Аҳмад ибн Тадёний**, **Ҳаммад ибн Шокир ан-Насафий**, **Абдулмўмин ибн Халаф ан-Насафий**, **Ал-Лайс ибн Наср**

ал-Кожарий, XI асрда **Абдулазиз ибн Муҳаммад ан-Нахшабий**, **Муҳаммад ибн Аҳмад Баладий**, **Ал-Ҳасан ибн Али ал-Ҳаммадий ан-Нахшабий** каби олимлар бутун ислом оламида танилган. Шунингдек, “Зубдат ул-ҳақойиқ” китоби муаллифи Азизиддин Насафийнинг асарлари ўрта асрлардаёқ Европада маълум бўлган.

Ҳадисшунослик ва ҳанафий мазҳабининг таниқли фиксшуноси **Абул Ҳасан Али ибн Муҳаммад ал-Баздавий ан-Насафий** 1009 йилда Насаф яқинидаги Базда қўрғонида (Пазда, ҳозирги Фазли кишлоғи) туғилган. Унинг “Канз ул-вусул ила маърифат ул-усул” асари “Усули Баздавий” номи билан машҳур.

Қомусий олим, шоир, тарихчи ва фиксшунос **Нажмиддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад Насафий** эса 1069 йили Насаф шаҳрида таваллуд топган. Умрининг охирида Самарқандда яшагани учун баъзан исмига “ал-Мотуридий” нисбаси ҳам қўшиб айтилган бу аллома Бурҳониддин Марғинонийнинг устози бўлган[20].

Нажмиддин ал-Насафийнинг “Ал-қанд фи зикри уламои Самарқанд” (“Самарқанд уламолари зикрида қанддек ширин китоб”) номли асарида 60 дан ортиқ Насафий, Косоний, Касбавий, Баздавий нисбали, шунингдек, ўнга яқин Кеший нисбали алломалар, хусусан, Имом Бухорийнинг содиқ дўсти Тохир ибн ал-Ҳусайн ан-Насафий ал-Майтманоний, эллик йилдан ортиқ Насафда қозилик қилган Абу Зайд Туфайл ибн Зайд ат-Тамимий ан-Насафий, шайх Абулйуср Муҳаммад ибн Муҳаммад ан-Насафийнинг таржимаи ҳоли ҳақида маълумотлар келтирилган.

Жумладан, **Абулфазл аш-Шаъбий ибн Абдуллоҳ ал-Афроний** ҳақида маълумот берар экан, муаллиф: “Насаф яқинидаги Афрон кишлоғида туғилган бу аллома илм бобида мисли хазина, ҳадис толиблари учун эса битмас-туганмас манба эди”³⁸, деб ёзган.

Бундан ташқари, **Ҳофизиддин Абул Баракот Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Маҳмуд ан-Насафий** (1310 йили Бағдодда вафот

³⁸ Муҳаммад, Носир. Сирли зарварақлар: тарихий этюдлар. – Т.: O‘zbekiston” НМИУ, 2016. – 64-бет.

этган) ҳам замонасининг машҳур имоми, фикҳ илми билимдони, атоқли муҳаддис сифатида танилган бўлса, Шамсиддин Сўзаний, Муайидиддин Насафий, Зиёуддин Насафий, Сайидо Насафий, Ломеи Насафий, Насим Маҳрам, Дастур Насафий, Тоҳира Насафий сингари шоирларнинг асарлари адабий давраларда кенг эътибор топган.

Асосан форсий тилда ижод қилган **Сайидо Насафий** ўзидан бой адабий мерос қолдирган бўлиб, унинг лирик ва эпик асарлари – ғазал, рубоий, қитъа, маснавий каби мумтоз жанрларда битилган асарлари ҳажми 18 минг мисрадан ортиқдир.

Абу Туроб Нахшабий, Қусам Шайх, Баҳоуддин Қишлокий сингари тасаввуф шайхлари фаолияти ҳам Қарши шаҳри ва унинг атрофларида кечгани диққатни тортади. Масалан, 806 йили Нахшаб шаҳрида туғилган ва умри давомида 40 маротаба ҳаж зиёратига пиёда борганлиги учун Шарқда сабр-бардошнинг юксак тимсолига айланган Абу Туроб Нахшабийнинг номи Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонида ҳамда Фаридуддин Атторнинг “Тазкират ул-авлиё” асарида эҳтиром билан тилга олинган.

Эътибор берилса, Насафий нисбасини олган алломаларнинг бир қисми айнан Насаф шаҳрида, бошқа бирлари эса Насафга яқин жойлашган қишлоқларда таваллуд топганига амин бўлиш мумкин. Зотан, Қашқадарёда Иккинчи жаҳон урушидан то бугунги кунгача 120 дан зиёд қадимги ва ўрта аср шаҳарлари, қишлоқ ва қалъалари тадқиқ қилингани, айниқса, мустақиллик йилларида Қарши шаҳрининг учта қадимий ўрни бўлмиш Ерқўрғон, Қалъаи Заҳҳоки Морон ва Шуллауктепа, шунингдек, Кўҳна Фазли, Узунқир, Сангиртепа каби ёдгорликлар ўрганилиб, воҳанинг бир неча минг йиллик тарихи қайта тиклангани буни яна бир бор илмий асосда исботлаб берди.

Шу нуқтаи назардан, бугунги кунда вилоят марказида “Насафий ва Кешийлар меросини ўрганиш илмий маркази” фаолият юритаётгани

эътиборга лойиқ. Бундай ташаббуслар, энг аввало, ёшларимизда эл-юртимиз тарихига қизиқиш уйғотибгина қолмай, айти чоғда, улуғ аждодларимизга нисбатан ҳурмат-эҳтиром туйғуларини ривожлантиришга хизмат қилиши билан ниҳоятда муҳимдир.

Яна бир муҳим далил – бугунги кунда Қарши хаттотлик мактаби вакиллари, хусусан, **Муҳаммад ан-Насафий, Муҳаммад Саид Насафий, Искандар Насафий, Мирзо Исомиддин Насафий, Мирзо Абдулқодир Насафий** каби моҳир хаттотлар қўли билан битилган кўплаб асарлар дунёдаги турли давлатларнинг қўлёзма хазиналарида сақланмоқда.

Яна бир буюк зот – **Зиёвиддин Нахшабийдир**. У ўз ҳаёти ва фаолияти билан нафақат ҳинд адабиёти тарихида, айти вақтда жаҳон мумтоз адабиёти саҳифаларида ҳам ўчмас из қолдирган алломалардан биридир.

Нахшабийнинг ўзи ҳақида ёзишича, у **XIII** асрнинг тўртинчи чорагида Нахшаб шаҳрида (ҳозирги **Қарши** шаҳри) туғилиб, дастлабки таҳсилни шу муаззам заминда олиб камолга етган. Кейинчалик мўъжизалар маскани – афсонавий Ҳиндистонга келиб, тилсимотлар калити бўлмиш ҳинд фалсафаси, адабиёти, илмий меросини ўрганиш мақсадида Ҳиндистоннинг йирик маданий-маърифий масканларидан бири бўлган Бадоун шаҳрида яшай бошлайди. Бу ерда у санскрит тилини, ҳинд адабиёти ва фалсафаси, табобат илмини чуқур ўрганди. Нахшабийга шахсан Амир Хусрав Деҳлавий устозлик қилган. Нахшабий 1350 йили Бадоун шаҳрида вафот этган бўлиб, устози – Деҳлавий қабри ёнига дафн этилган.

Зиёвиддин Нахшабийнинг форс, урду ва ҳинд тилларида яратган адабий-фалсафий ҳамда табобат илмига тегишли қатор асарларининг деярли барчаси бизнинг давримизгача қўлёзма сифатида етиб келган. Улардан бири 20 ҳикояни ўзи ичига олган **“Гулрез”** достони бўлиб, мазкур насрий асарда туркий қавмга мансуб шахзоданинг мовий кўзли озар маликаси – афсонавий Нушабага бўлган муҳаббати ва

унинг кечинмалари баён этилган. Тиббиёт фанига оид “**Джузийят-у куллийат**” номли 40 бобдан иборат асарида муаллиф инсон танаси ва аъзоларининг хусусиятлари, одам касаллика чалинганда уни даволаш усулларини батафсил баён этган. Нахшабий суфий таълимотига оид бир қатор нодир асарлар ҳам яратиб қолдирган. Ҳозирги кунда ҳам унинг илмий-адабий мероси дунё олимлари томонидан ўрганиб келинмоқда.

Тадқиқотчиларнинг такидлашича, Нахшабий шеърӣ асарларининг аксарияти унинг Қарши воҳасида ўтган илк ёшлик даврларини қумсаш кайфиятида ёзилган.

Нахшабий асарларининг энг машҳури ҳақли равишда форс тилидаги “**Тўтинома**” бўлиб, бу мумтоз адабий обида асрлар давомида дунё халқлари тилларига мазмун ва услубан соддалаштирилиб, замон руҳига мосланган ҳолда қатор қўшимча ва ўзгартиришлар билан қайта ва қайта таржима қилиниб келинган. “Тўтинома” асарининг дунёга келишига XII асрда санскрит тилида яратилган “**Шукасаптати**” яъни “Тўтининг етмиш қиссаси” номли ҳикоялар тўплами асос бўлган.

Нахшабийнинг Шарқ ва Ғарбда жуда машҳур бўлган “Тўтинома”си қолиплаш – воқеабанд асарларга хос композицион усулда, яъни ривояни “ҳикоя ичида ҳикоя” тарзда бериш усулида қурилган мустақил асар ҳисобланиб, “Шукасаптати”дан унинг бош ғояси олинган ҳолос. “Тўтинома”даги қисса, ривоятлар ва улардаги қаҳрамонлар номи шахсан муллик қаламига мансуб бўлиб, адиб юксак маҳорат билан ундаги воқеалар силсиласининг матиқий ифодаси ва тасвир услубининг ўзига хослигини таъминлаб, асарнинг беназир бадий асар даражасига кўтаришга муваффақ бўлган. “Тўтинома”ни аксарият ҳолларда “Минг бир кеча” асарига ҳам қиёс қилишади. Бу бежиз эмас албатта, сабаби Нахшабий ҳам “Тўтинома”даги қисса ва ривоятларни яратишда айнан ўша даврга тегишли халқ оғзаки ижоди намуналаридан кенг истифода этган.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, “Тўтинома” асарининг ҳам бадий ва ҳам тарихий жиҳатдан ўта нодир асарлиги эътиборга олиниб, XV асрда илк бор темурийзода **Мирзо Ҳусайн Бойқаро** фармойишига мувофиқ мазкур асар Абу Саид Мирзо томонидан форс тилидан туркийга фавқулодда гўзал таржима қилинганлиги тўғрисида ҳам маълумотлар сақланиб қолган. XVI асрда яна бир темурийзода – Бобурнинг набираси Ҳиндистон ҳукмдори **Акбар Шох** – бош вазири Абул Фазл Алломийга “Тўтинома”ни қайта ишлаб ҳинд тилига таржима қилишни топширган. Абул Фазл Алломий бу ноёб дурдона асарга ўта ҳурмат ва эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиб, тилини анча содда ва равланлаштириб таржима қилади ва уни Шох Акбарга бағишлаганлиги туфайли ўз даврининг илмий-адабий меърослари, яъни – Ҳиндистон Шохи Акбарнинг “Акбар қоидалари” асари, Шох Ҳумоюн Хон ва Шох Акбарнинг хос маслаҳатчилари асарлари ҳақида қимматли маълумотлар билан бойитган. Афсуски, Абул Фазлнинг хос талқинидаги “Тўтинома” бизгача етиб келмаган, у ҳақда ўрта аср қўлёзмаларида қисқача маълумот бериб ўтилган холос.

1560-1565 йилларда Абул Фазл Алломий талқинидаги “Тўтинома” асари учун махсус чизилган бадий миниатюраларнинг қарийб барчаси жаҳон интернет тармоғига жойлаштирилган. Маълумотларига кўра, улардан бир нечтаси **Кливленд** (АҚШ) санъат музейи, **Копенгагенлик** (Дания) қадимий атиқалар тўпловчисининг шахсий коллекциясида, шунингдек **Калькутта** (Ҳиндистон) ва **Лоҳур** (Покистон) давлат музейларида энг ноёб санъат асари сифатида сақланиб келинмоқда.

Нахшабийнинг “Тўтинома” асари XVII асрда Ҳиндистонда яшаб ижод қилган адиб Муҳаммад Қодирий томонидан ҳам қайта ишланган тарзда форс тилида китобот этилганлиги ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд. Ҳозирда “Тўтинома” асарининг Ҳиндистонда энг машхур варианты шубҳасиз 1801 йили адиб ва таржимон Сайид Ҳайдар

Бахш Ҳайдарий томонидан “Тота қаҳани” – “Тўтининг қиссалари” номи билан урду тили га қилинган таржимаси ҳисобланади. Ушбу китоб илк бор 1803 йилда Калькутта шаҳрида нашр этилган. Бу ҳақда Сайид Ҳайдарий Нахшабий ва Қодирий “Тўтинома”сининг форс тилидан урду тилига “Тўтининг қиссалари” номи билан замон руҳига мослаб, бадий сайқаллаштирилган ҳолда таржима қилингани китобга ёзган дебечада алоҳида қайд этиб ўтади. Сайид Ҳайдарий таржимасидаги “Тўтининг қиссалари” асарининг китобхонлар орасида ниҳоятда машҳур бўлиб кетганлигининг асосийлардан бири – бу албатта, урду тилининг Ҳиндистон тиллари ичида бадий жihatдан ўта нафис эканлиги боис унинг назм ва насрнинг хос тили сифатида кенг эътироф этилганли ҳамдир, деб ҳисоблаймиз.

“Тўтинома” асарнинг бош фалсафаси азалий инсоний кадриятлар: вафо ва садоқат, ҳаё ва иффат, номус ва андиша, адолат ва олижаноблик каби одоб-ахлоқ меъёрларига риоя қилиш бўлиб, унда тўтининг тилида баён этилган барча ҳикоя ва қиссалар шу асл инсоний зийнатларни асослаш ва ҳаётий мисоллар билан исботлашга қаратилган.

Зиёвиддин Нахшабийнинг “Тўтинома” асаридан намуналар:
“Маймун”³⁹нинг туғилиши ва Ҳужаста⁴⁰га уйланиши

Жуда қадим замонда муаззам Деҳли шаҳрида Аҳмад Султон исмли бир бадавлат савдогар яшаб ўтган экан. Номи тилларда дoston бўлган мазкур шаҳарда Аҳмад Султондан зиёда бадавлат ва обрўлироқ зодагон бўлмаган экан. Эл-юртга олижаноблиги билан танилган Аҳмад Султон шу қадар бемисл бойлик тўплаган эканки, унинг афсонавий хазинаси ҳақидаги овозалар етти иқлимга тарқалган экан. Савдогарнинг беҳисоб аскару навкарлари бўлиб, унинг ҳашаматли кошонаси пойида юз минг отлик, бир ярим минг фил, тўққиз юз туядан иборат қимматбаҳо мол ортилган карвонлари

³⁹ Маймун – бахт-саодатли, шоду-хуррамлик соҳиби деган маънони беради.

⁴⁰ Ҳужаста – саодатманд гўзал қиз деган маънода.

мудом сафарга шай турар экан. Аммо минг таассуфлар бўлсинким, шундай инсон қалбининг бир чети кемтик экан, илло, унинг кўнглини шод, давлатини янада бисёр қиладиган, насл-насабини улуғлаб номини бардавом этадиган вориси йўқ экан.

Ўкинч қийнар, бағринг доғланар доим

Чирогбон фарзанддан қисса Худойим

Шу боис ҳам Аҳмад Султон эртаю кеч Оллоҳга таваллолар қилиб, ундан фарзанд ато этишини сўрар, азизу авлиёлар ҳоки пойини кўзига суртиб, улардан ниятига ижобат тилар экан. Йиллар ўтиб, файзи баракотли заминни яратган буюк зот дуогўйнинг илтижоларини қабул қилиб, унга бир хушсурат ўғил ато этибди. Бундан Аҳмад Султон беҳад шод бўлиб, боши кўкка етибди. Фарзанди аржумандим бахтли-саодатли бўлсин, деган ниятда унга Маймун деб исм қўйибди. Бир неча минг рупий⁴¹ни факирларга улашиб, шукроналик ва ҳамд намозини адо этиб, севинчини ичига сиғдира олмай, шу байтни ўқибди:

Соҳиб қарам умидимни қилмади безътибор

Зиёфат-ла шукримни мен элга этайин изҳор

Саховатпеша савдогар уч ой-ю уч кун давомида амиру вазирлар, олиму уламоларлар, факиру фуқароларга иззат-икром кўрсатиб, зиёфат дастурхонини ёзибди. Меҳмонларга тўну чакмонлар, қимматбаҳо армуғонлар улашиб, барчанинг кўнглини хушнуд айлабди.

Савдогар Аҳмад Султон фарзанди Маймун етти ёшига кетганда, уни илм-урфонда донғи кетган устоди олийлар тарбиясига берибди.

Файласуфу илму одоб орифлари бўлиб жам,

Тафаккуру закосини шогирд-ла кўриб баҳам

⁴¹ “Рупий” – ҳиндларнинг пул бирлиги. Санскрит тилидаги “рупа” – кумуш танга деган маънони беради.

*Ўргатишар шогирдига жами илм сирларин,
 Ки оқилга сир қолмагай жумбоқ бўлиб яширин.*

Алломаи замонлар, нодири давронлар юксак қобилият соҳиби Маймунга барча илмларнинг сир-синаотлари-ю, мазмун-моҳиятидан сабоқ бера бошлабдилар. Закий ўғил қисқа муддат ичида алифбони ўрганиб олиб, сўнг ўз замонасининг олий дурдоналари – “Тулистон”⁴², “Иншо-и-Ҳаркиран”⁴³, “Жоме-ул-Қавонин”⁴⁴, “Айн-и-Акбар”⁴⁵, “Иншо-и-Абул-Фазл”⁴⁶, “Иншо-и-Юсуфий”⁴⁷, “Руқаът-и-Жомий”⁴⁸ асарларини мутолаа қилибгина қолмай, балки араб тилида яралган барча хос илмлар⁴⁹ни ҳам аъло ва авло даражада муфасссал ва мустаҳкам эгаллабди.

*Тангри ато этди закий бир фарзанд
 Илмга меҳрини айлаганча банд,
 Нотиқлик, мантиқ ҳам иншо-ю адаб,
 Барини ўрганди ул илмталаб,
 Олам ҳикматидан бўлиб бохабар
 Улғайди ул фарзанд бўлди тожи сар.*

⁴² “Тулистон” – Буюк шоир ва файласуф Шайх Саъдий (1184–1291) қаламига мансуб, Шарқ ва Ғарбда бирдек машҳур бўлган асар.

⁴³ “Иншо-и-Ҳаркиран” – XVII аср ўрталарида Ҳиндистонда яшаб ўтган машҳур ҳикоянавис шоир.

⁴⁴ “Жоме-ул-Қавонин” – Сўзма-сўз таржимаси – қонун-қондалар мажмуаси демакдир. Бу ерда XVII асрда яшаган ҳинд файласуф-шоири Шоҳ Муҳаммад асари ҳақида сўз кетмоқда.

⁴⁵ “Айн-и-Акбар” – Темурийзода – Ҳиндистон Шаҳаншоҳи Акбарнинг “Акбар қондалари” асари (XVI аср), унда Бобурийлар сулоласининг давлат бошқаруви тизими ва мамлакат ҳақида қимматли статистик ва этнографик маълумотлар берилган.

⁴⁶ “Иншо-и-Абул-Фазл” – Абул-Фазл (1551–1602) – Ҳиндистон Шаҳаншоҳи Акбарнинг сафдоши ва бош вазирининг асари.

⁴⁷ “Иншо-и-Юсуфий” – Ҳинд ёзувчиси Юсуф-Ибн-Муҳаммад Юсуф (1530–1556) асари, Ҳиндистон шоҳи Ҳумоюн Хоннинг шахсий котиби ва маслаҳатчиси бўлган.

⁴⁸ “Руқаът-и-Жомий” – Шоир ва файласуф Абураҳмон Жомийнинг (1414-1492) араб тили синтаксисига ёзган шарҳи. “Руқаът” – мактуб тарзида ёзиладиган адабий услуб.

⁴⁹ Араб тилида яралган хос илмлар – Абу Райҳон Беруний, Мусо Хоразмий, Абу Наср Форобий каби буюк олимлар томонидан араб тилида жуғрофия, математика, фалсафа, физика, астронимия, тиббиёт каби фанларга оид илмий аҳамият жиҳатидан қимматли бўлган асарлар назард тутилган.

Зако ва истеъдод эгаси бўлган Маймун шоҳ саройининг аркону аъёнларига хос одоб-ахлоқ қоидалари, мулозамат ва нозик муомала санъатидан ҳам таҳсил олибди.

Маймун балоғатга етиб ўктам йигит бўлгач, Аҳмад Султон уни ниҳоятда париталъат⁵⁰ бўлган Ҳужаста исмли қизга уйлантирибди. Ўктаму барно Маймун ва маъбудаваш гулбадан Ҳужаста роҳат оғушида шод-хуррам яшай бошлашибди. Икки навниҳол муҳаббатнинг сеҳру жодусига асир бўлиб, мафтуну ошиқлик бобида номи тилларда дoston бўлган Лайлию Мажнун, Фарҳоду Ширинлардан ҳам ўтиб тушишибди.

Шу алпозда ойлар ўтибди. Кунлардан бир кун Маймун Дехли бозорига бориб айланиб юрса, кўзи: “Тўти сотаман! Тўти сотаман!” – дея бакирганча, қўлида қафас ушлаб турган бир кимсага тушибди. Маймун ундан сўрабди:

– *Тўтини неча ақчага сотмоқчисиз, тақсир?*

– *Муҳтарам зот, бу тўтининг нархи минг рупийдан кам турмайди, – деб жавоб қилибди у.*

– *Во ажаб! Шундай денг? Нима қўлингиздаги бунотовон парранда шу қадар ноёби жаҳонмиди-ки, уни минг рупийга пулламоқчисиз? Шу бир сиқим патга бир ҳовуч рупий берадиган анойи учраб қолар, деб ўйласангиз, адашасиз, биродар. Билсангиз, бу тўтингиз мушукка ем бўлишига арзийди холос.*

Сотувчи Маймуннинг гапига жавобан лом-мим дея олмай турган экан, тўти дилида: “Башарти бу аслзода мени сотиб олмаса, ҳам бозор аҳли олдида шарманда бўламан, ҳам шундай бадавлат одамнинг уйида иззат-икромда тўқ яшаи бахтидан бебаҳра бўламан. Бундай имкониятни зинҳор қўлдан чиқармаслигим лозим”, деб ўйлаб, Маймунга қараб, дафъатан овоз чиқариб, шундай дебди:

– *Эй, аслзода йигит! Сизнинг табаррук назарингизда арзимас бир қушдек кўринсам-да, ақлу заковат бобида парвозим шу даражада*

⁵⁰ Париталъат – паричеҳра, хурлиқо.

баландки, шу чоққача менга ўхшаиш бирорта соҳибқанот тухумдан чиқмаган. Зукколик ва сўзга чечанликда донғи кетган нотиқлар ҳам мени кўрса ўзини четга тортади. Ҳали мен айтди дерсиз, сотиб олсангиз, асло афсус қилмайсиз. Ўта инжа ва зариф қуш бўлишим билан бирга яна бошқа қатор қобилияту хислатларим ҳам бор. Масалан, мен ҳозирда ва келажакда бўладиган ҳодиса-воқеаларни аввалдан кўра олиш иқтидорига эгаман. Яъни бугун ва эртага бўладиган синоатларни олдиндан башорат қиламан. Агар жоиз деб билсангиз сизга бир қимматли маслаҳат берган бўлардим.

Маймун бу ҳолдан ўта таажжубланиб, дебди:

– Қандай маслаҳат бермоқчисан? Қани, гапир-чи!

Тўти жиддий оҳангда шундай дебди:

– Бир неча кундан сўнг Деҳли шаҳрига сунбул гиёҳи⁵¹ни харид қилиш учун савдогар-атторлар карвони келади. Сиз шаҳар бозорларидаги бари сунбул гиёҳларини кўтара нархда сотиб олиб, уларни омборда сақлаб қўйинг. Карвон келгач, ҳеч қаердан гиёҳ топа олмаган атторлар албатта сизнинг олдингизга ялиниб келишади ва гиёҳни сиз айтган баҳода сотиб олишга мажбур бўлишади. Алалоқибат, сиз бундан жуда катта фойда кўрасиз, аслзодам....”

Нажжор, заргар, тикувчи ва авлиё ҳақидаги қисса

Ҳаққи тааллонинг марҳамати ила яна хуршиди жаҳон ўрнини моҳтоби қаҳқашон эгаллаб, ўзининг кумуш нурларини замин узра тарата бошлабди.

Сумбулсоч Хужаста нафис ипакдан тикилган шойи нилгун⁵² либосини кийиб, ўзига оройиш берибди ва бебаҳо зийнатларини тақибди. Тошойнага қараб, аслзода йигит билан ногаҳон учрашган куни таққан зумрад кўзли балдоғини тақибди. Сўнг тўтининг ёнига келиб, чуқур хўрсинибди-да дебди:

– Ҳой тўти, ўтинаман, менга раҳминг келсин! Пойкадамингга зар сочай, бу тун шафқат айлаб, юрагим зор-зор талпинган дилхоҳим

⁵¹ Сунбул гиёҳи – доривор ўсимлик.

⁵² Нилгун – ҳаво ранг.

ёнига мени тезроқ қўйиб юбор. Ҳали ўн гулимдан бир гулим ҳам очилмаган, қўнглимни хушлаб, айши-даврон суриб қолай.

Тўти эса ҳар галгидек хайрихоҳлик ила сўзлай кетибди:

– Эй, хусни тароватда тенги йўқ мохпора! Бу тун ҳам висол лаззатидан бенасиб қоламан, деб асло ғам-ташвиш чекманг. Сўзларимни қўнглингизга олмангу, аммо ўзингиз сусткашлик қилаяпсиз. Бундан эса сиздан кўра кўпроқ мен хавотирдаман. Чунки, тўсатдан шавҳарингиз қайтиб келиб қолса борми, сиз ҳам нақ ҳалиги тўрт одам тўғрисидаги қиссада рўй берган уятли ҳолатга тушиб қолишингиз мумкин.

Ҳужаста пайваста қошларини чимириб, сўрабди:

– У қандай қисса бўлди? Гапириб бер-чи!

Тўти навбатдани қиссасини бошлабди:

– Қадимий битикларда ёзилишича, бир қишлоқда нажжор, заргар, тикувчи ва яна бир авлиё яшаган эканлар. Шундай бўлибдики, кунлардан бир кун улар биргалашиб, тирикчилик ғамида шаҳарга йўл олишибди. Кундузни-кундуз, кечани-кеча демай, анча йўл юришибди. Ниҳоят, бир кун кечаси ўрмондан қўналға топиб, тунаб қолишга аҳд қилишибди.

Шунда нажжор шерикларига юзланиб:

– Биродарлар! Тунни шу ерда ўтказамиз, аммо бу қалин ўрмонда ҳар бало бўлиши мумкин, – дебди. – Шу боис бирма-бир соқчилик қиламиз. Ухламай, галма-галдан соқчилик қилсак, эртага соғ-саломат манзилга етиб оламиз.

Нажжорнинг ушбу таклифи ҳаммага маъқул келибди. Нажжор биринчи бўлиб соқчиликни бошлаб берибди. У пойлоқликда ухлаб қолмай, деб дарахтдан ўзининг бўй-бастидек келадиган чиройли аёл ҳайкалини ясабди. Соқчилик вақти тугагач, тикувчини уйғотиб, соқчилик навбатини унга берибди.

Тикувчи ҳам ухламаслик учун нимадир қилиш кераклиги ҳақида ўйлаб турса, кўзи нажжор ясаган ҳайкалга тушиб қолибди. Шунда

у: “Нажжор бу ҳайкални ўз касби маҳоратини кўз-кўз қилиш учун ясабди, шекилли. Мен бу аёлга шундай бир қўйлак тикиб кийдирайки, унинг бир чиройига минг чирой қўшилиб, яна ҳам кўхли бўлиб кетсин”, – деб хаёлидан ўтказибди.

Тикувчи ҳам ўз касбининг маҳоратли устаси экан, бир зумда ўта бежирим либос тикиб, ҳайкални ясантириб қўйибди. Заргарни уйғотиб, соқчилик навбатини унга берибди-да, ўзи уйкуга кетибди. Заргар ҳам шериклари каби ухлаб қолмаслик чорасини излаб турса, кўзи ясантириб қўйилган аёл ҳайкалига тушиб, ғайирлиги тутибди ва ўзига-ўзи дебди: “Нажжор ҳам, тикувчи ҳам ўз касбда етук ва беназир эканлигини намоён этибди. Мен ҳам уларга ўз санъатимни бир кўрсатиб қўяй. Ҳайкални ҳали ҳеч ким кўрмаган зебу-зийнатлар билан безаб қўймасам, юрган эканман”.

Заргар ҳам ихлос билан зеб-зийнатлар ясаб, ҳайкалга тақибди. Тилла зеблар шу даражада нозик дид билан ясалган эканки, инсон яралгандан бери, ҳали бунақа антиқа зеб-зийнатларни кўрмаган экан. Ҳайкал ҳам бамисоли тирикдек эмиш, жон ато этилса бас, фариштадек киз бўлармиш.

Заргарнинг навбати тугаб, гал авлиёга келибди.

Авлиё вузу адо этибди⁵³. Ҳадсиз коинотни меҳр ила бино этганга сажда қилиб турса, рўпарасида бир гўзалликда тенги йўк махлиқога кўзи тушиб қолибди. Авлиё ўзига-ўзи дебди: “Чоғимда бу дўстларим маҳоратининг маҳсули бўлса керак. Мен ҳам улардан четда қолмай, истеъдодим камолотини намоён этай, кўриб ҳангу манг бўлиб қолишсин. Шу ҳайкалга жон киргизаман, дин йўлида риёзат чекувчи авлиё қандай буюк кароматга қодир эканлигини хунароманд дўстларим бир кўриб қўйишсин”.

Шундай деб, авлиё бутун фикру зикрини жамлаб, қўлини дуога очиб, бир илоҳий калом айтибди. Сўнг қўлларини кўкка чўзиб тавалло қилганича дебди:

⁵³ Вузу адо этмоқ – намоздан аввал тоҳарат қилмоқ.

– Эй, Бобис, ҳаёт бахш этувчи олий зот! Обид банданг тилаган нарсани раво қўришга қодир бўлсанг, мўъжиза кўрсатиб, шу ёғоч ҳайкалга жон ато эт! Бемисл қароматинг кўмагида мен ҳам дўстларим олдида обрў-эътибор топайин.

Авлиёнинг дуоси қабул бўлиб, ҳақиқатан мўъжиза юз бериб, ҳайкал қизнинг юраги уриб, кўзларида ҳаёт учқунлари порлай бошлабди. Тонг отгач, маъбудаваш жононни кўриб, тўртавлон ҳам бирваракайига унга ошиқу беқарор бўлиб қолибди. Улар бу пари талъат маҳлиқони талашиб ўзаро жанжаллаша бошлашибди.

– Бу офатижоннинг ҳожаси менман. Чунки, уни дарахтдан шундай гўзал аёлга ўхшатиб мен тарошладим. Шунинг учун ҳам бу сулув фақат меники бўлади, – дебди дурадгор.

– Йўқ, икковинг ҳам ноҳақсан! Бу гўзалнинг яккаю ягона эгаси мен бўламан! – дебди тикувчи. Зеро, аёл зотига хос бўлган нафосат ва ҳаё либосини унга мен тикиб, кийдирдим.

Заргар ҳам сулувга даъво қилиб, дебди:

– Бу навниҳол фақат менга тегади, сабаби менинг зару зеварларимгина уни бекиёс латофат соҳибасига айлантирди.

Авлиё дўстларининг бари иддаоларига кескин эътироз билдириб, жиддий оҳангда такаллум қилибди:

– Бу гўзал матлубанинг муҳаққақ эгаси фақат менман. Сабаби, менинг иштирокимсиз у бир жонсиз ёғоч ҳайкал эди, холос. Дуои илтижоим билангина унга жон ато этилди. Бас шундай экан, бундан кейин мендан ўзга бирорким нафақат унга эгалик қилишига, балки, кўз қирини ташлашга ҳам ҳаққи йўқ!

Шу алпозда жанжал қизигандан-қизиб бораверибди. Шунда тасодифан улар ёнига бир йўловчи келиб қолибди. Тўртала шерик ҳам йўловчидан ушбу жанжални инсоф билан ҳал қилиб беришини сўрабди. Буни қарангки, зиммасига қозиликни олган йўловчи ҳам қизни кўриши биланоқ унга ошиқ бўлибди. Бу ҳам етмагандек, андишани ҳам бир четга йиғиштириб, – Бу аёл менинг

никоҳимдаги шаръий завжам-ку, деб аюҳаннос сола кетибди. – Сен бадкирдорлар уни алдов билан йўлдан уриб, мени суйганимдан жудо қилмоқчисанлар, – деб тўртовлонини айблай бошлабди.

Адоватдаги ошиқлар бир тўхтамга келай олмай, шаҳар миршабхонасига олиб боришибди. Миршаб ҳам хурликодек қизга бир онда хуштор бўлиб, ажримни эсидан чиқарибди. – Во ажаб! Бу аёл укамнинг завжаси-ку! – дебди у. – Укам келиним билан сайёҳатга кетишган эди. Сен иблислар укамни ўлдириб, завжасини ўғирлаб кетгансанлар! Миршаб шундай деркан, қиздан кўзини ҳеч узолмасмиш.

Алкисса, миршаб мафтунларнинг кўлига бирма-бир кишан солиб, қозихонага судраб келибди. Қозикалоннинг ҳам дилофат қизга назари тушиши биланок, унга телбадек шайдо бўлиб қолибди. Энди у ҳам қизга талабгор бўлганларга дўқ-пўписа билан дебди:

– Сенлар кимсан ўзи? Ахир бу менинг жориям-ку, уни кўпдан бери қидириб юрибман. Бу кўрнамак заифа олтину қимматбаҳо бисотларимни ўмариб, ғойиб бўлган эди. Минг шукурки, бу ярамас топилди. Ўғирланган олтин-жавоҳирлар кимда? Уларни қаерга гум қилдиларинг? Зеб-зийнат ва олтинларимни дарҳол қайтарларинг, акс ҳолда ҳаммангни ҳибсхонада чиритаман.

Жанжал шу тариқа янада авж олибди. Бундан хабар топган шаҳарнинг бари эркагу аёли бу ғаройиб можарони томоша қилгани келишибди. Охири томошабинлар ичидан бир оқсокол нуроний зот чиқиб, табассум билан йиғилганларга дебди:

– Бу можароли тортишувни қозихонада то қиёматгача ҳам ҳал қила олмайсиз. Сизга маслаҳатим шуки, фалон томонга бир неча кун юрсанглар, фалон бир шаҳарга етиб борасизлар. У ерда минг йиллик баҳайбат бир илоҳий дарахт бор. Одамлар уни “Ажрим дарахти”, деб аташади. Ниҳоятда мураккаб баҳсларнинг ечимини топа олмаган кишилар, одатда ўша дарахт олдига адолат тилаб борадилар. Фақатгина ана шу сеҳрли дарахтгина қай бирингиз ҳақ-у, қай бирингиз ноҳақ эканизни айтиб бера олади.

Шундай қилиб, етти ошиқ нуроний мўйсафиднинг гапига кириб, дилофат қиз билан бирга сеҳрли дарахтни кидириб топишибди. Ошиқлар дарахтга ўз даъволарини бирма-бир сўзлаб берибдилар:

– Эй, бобо дарахт! Можароли баҳсимизни адолат билан ажрим қилиб бер. Айт-чи, бу қизга эгалик қилишга қай биримизнинг ҳаққимиз кўпроқ?

Шу пайт дарахт танаси дафъатан иккига ёрилибди, қиз эса югуриб сеҳрли дарахт танасига кириб, бир онда ғойиб бўлибди.

Сўнг дарахтдан бир илоҳий калом эшитилибди:

– Аё, калтабин нодонлар! Бир ҳақиқатни доим эсингизда тутинг. Карамли зот чексиз лутф ила яратган борликни ўзгартиришга қанча уринманг, охир-оқибатда барча нарса аслиятида қолур! Энди эса боринг, жазирамага қолмай, ҳаво салқинлигида уй-уйингизга тарқалинг.

Алқисса, етти даъваogar ошиқ ўсал ва шарманда бўлишиб, уй-уйларига қайтиб кетишибди.

Навбатдаги қиссасини яқунлар экан, тўти дебди:

– Ҳой хипчабел бекам! Агар шавҳарингиз қўққисдан келиб қолгудек бўлса борми, сизни уйдан ташқарига бир қадамга ҳам чиқармайди. Шунда хушторингиз олдида шарманда бўлиб қолишингиз мумкин. Хуфиёна учрашувга ҳаялламай бориб, кўнглингизни хушланг.

Ҳужаста тўтининг гапидан суюниб, қизил гавҳар қадалган бежирим ковушини кийибди. Кетишга чоғланиб, деразадан қўкка қараса, тонг муждачиси Зухро юлдуз порлаётганмиш. Сония ўтмай эса ҳўроз овози эшитилибди. Зориқиб қутилган ишқий онлардан бу сафар ҳам бенасиб бўлган Ҳужастанинг қуралай кўзларидан милт-милт ёш оқибди. Аччиқ аламда зор-зор йиғлаб хобхонага кириб кетаётиб, у қуйидаги байтни ўқибди:

*Тонг отди-ю бир нафас ёр ҳамдам бўлмади, на қилай?
 Васли ёрга талтинурмен малҳам бўлмади, на қилай?"*

Ўрта асрларда Насаф ва Кешнинг номдор фарзандлари нафақат шариат ва фикҳ, адабиёт ва илм-фанда, балки мусиқа, меъморчилик ва хаттотлик соҳаларида довруқ қозонган, айнаи чоғда улар Амир Темур салтанатининг таянчи ва суянчи, Соҳибқирон шонли кўшинининг ўзагини ҳам ташкил этган. Бунга бир яққол мисол келтирамиз.

Тарихий манбаларда ёзилишича, 1402 йилнинг 28 июлида **Анқара** шаҳри яқинидаги Чубук водийсида Амир Темур билан Усмонлилар султони Боязид Йилдириш аскарлари ўртасида кечган ва Соҳибқирон ғалабаси билан яқун топган жангга гувоҳ бўлганлар орасида Кастилия ва Леон қироли Дон Энрике III томонидан Амир Темур хузурига йўлланган элчилар – **Пайо де Сото Майор ва Эрнан Санчес** де Паласуэлос ҳам бўлган. Жангдан сўнг Туркистон амири элчиларни қабул қилган, улардан испанлар давлати ва қиролнинг ҳол-аҳволи ҳақида суриштирган, зиёфатларга таклиф этиб, кўп ҳадялар берган.

Элчиларнинг қайтиш пайти келганида Соҳибқирон икки давлат ўртасидаги алоқаларни янада мустаҳкамлаш мақсадида улар билан бирга қобилятли беклардан Муҳаммад Кешийни ҳам мактуб ва совғалар билан Кастилияга элчи қилиб жўнатган. Кеший у ерга эсон-омон етиб бориб, мактуб ва совғаларни Қирол Дон Энрике III га топширган.

Шу ўринда Амир Темур элчисининг шахси ҳақида тўхталиб ўтиш жоиз. Унинг номи баъзи бир манбаларда “Муҳаммад қози”, “Муҳаммад ал-қози”, кейинги, янги тадқиқотларда эса “Муҳаммад Кеший”, “**Муҳаммад ал-Кеший**” тарзида келтирилган. Маълумки, Амир Темур Насаф ва Кеш олимлари, диний ва дунёвий илмлардан хабардор, хорижий тилларни биладиган қобилятли шахсларни ўз саройига ишга жалб этган. Улар турли лавозимлар қатори элчилик вазифасини ҳам адо этишган. Масалан, **Муҳаммад Кеший** Соҳибқироннинг элчиси сифатида маълум муддат Испанияда яшаб

келган бўлса, **Мавлоно Абдуллоҳ Кеший** Амир Темур томонидан Миср султони Фаражга элчи қилиб юборилган.

Муҳаммад Кешийнинг Кешда фикҳшунослик мактабига асос солганининг ўзи унинг нақадар нуфузли шахс бўлганидан далолат беради. Бундан ташқари, манбаларда унинг йирик тилшунос, ҳадисшунос бўлгани ҳам қайд этилган. Вафоти милодий 863 йил деб кўрсатилган.

Кешлик аллома, ижодкорлар орасида Хожа Абулбарака ижоди ўзининг теранлиги билан ярқ этиб кўзга ташланади. Ҳазратимиз Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарларида шоир ҳақида анчагина маълумотлар берилган. Унинг султон Ҳусайн Бойқаро давлатининг маъмурий хизматчиси, олим ва шоир бўлгани ҳақида ҳам манбаларда аниқ қайд этилган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома”да қизиқ бир воқеани келтириб ўтган. Хожа Абулбарака бир даврада ҳатто истеъмом учун ғалласи, кийиш учун уст-боши йўқлиги ҳақидаги арз-ҳоли баён этилган рубойисини ўқиганда, Бобур Мирзо унга ҳўп ўхшатиб жавоб ёзган:

*Ишлар бори кўнглудагидек бўлғусидир,
 Инъому вазифа бори буйрулғусидир.
 Ул ғаллаву муҳмалки деб эрдинг, бердим,
 Муҳмалга бўю ғалладин уй тўлғусидир.*

Бобур Мирзонинг тагдор қочиримлари, зукколик билан танбех беришлари, албатта, таҳсинга сазовор. Аммо бу ерда яна бир масала мавжуд. Гап шундаки, ўша даврнинг кўзга кўринган шоирларидан бири Биноий Бобур Мирзодан ўзининг кам эмаслигини кўрсатиш мақсадида, мушоирада иштирок этиб, жавоб тариқасида бир рубой битган. У қуйидагичадир:

*Мирзомки шоҳи баҳру бар бўлғусидир,
 Оламда ҳунар бирла сар бўлғусидир,*

*Бир муҳмал учун мунча иноят бўлди,
Мустаъмал агар десам, нелар бўлғусидир.*

Даврада иштирок этаётган Хожа Абулбарака мушоира қондаси бузилганини сезиб, шоир Биноийга эътироз тарзида бир рубоий битади:

*Бу жаврки қилди давр сўрғулсидир,
Султони карам бу узрни қўлғусидир.
Тўкулгон агарчи тўлмас, эй соқий,
Тўкулгонимиз бу даврда тўлғусидир.*

Бу мушоира XV аср ўзбек адабий муҳитининг энг ёрқин намуналаридан бири сифатида эътироф этилган ва ҳар асрда, ҳар даврада ушбу рубоийлар ҳамон эслаб турилади. Бугун биз ҳам эслаяпмиз, зеро, олтин ҳеч қачон кадрини йўқотмайди.

Шаҳрисабз адабий муҳитининг таниқли вакилларида бири Хожа Абулбараканинг фарзанди Айюб Шаҳрисабзий бин Абулбарака бўлиб, у таниқли шоир сифатида тилга олинади. “Музаққир аҳбоб” асарида унинг ижоди ҳақида анчагина маълумотлар қайд этилган. Хусусан, унинг XV аср охири XVI аср ўрталарида яшагани, дастлаб Шаҳрисабз, сўнгра Самарқандда таълим олгани, бир муддат Ҳирот ва Ироқда истиқомат қилгани, Озарбойжонда Ширвон шоҳнинг надими бўлгани ҳамда Ҳиндистон подшоҳи Ҳумоюн хизматида бўлгани ҳақидаги маълумотларни ўқишимиз мумкин.

Унинг шеърляти жуда нафис, жуда ширали ва жозибалилиги билан ажралиб туради. Бир шеърида: “Ёр қонимни тўқди-ю, дил дардидан халос бўлдим, агар табиб ҳозиқ бўлса, касал албатта шифо топади”, дейди. Ва бу хулосанинг ўзи ҳам унинг ниҳоятда катта илм эгаси бўлганини эътироф этади.

XVI асрда яшаган яна бир шоир Лозимий Кеший бўлиб, Мутрибий уни истеъдодли шоир сифатида тилга олиб ўтган. Ҳаким Шаҳрисабзий, унинг шогирди Мир Табиблар ижодини кенгрок

ўрганиш зарур. Мушток Шаҳрисабзийнинг Санкт-Петербургдаги “Мажмуаи ашъор” баёзини татбиқ этиш учун ёш олимларни жалб этиш лозим, деб ўйлайман. Фараҳ Шаҳрисабзийнинг асл номини тиклаш учун илмий изланиш олиб бориш ҳам мақсадга мувофиқдир⁵⁴.

“Кеш” сўзининг “қоз”га айланиб қолиши масаласини Европа тилларининг ўзига хос талаффуз талаби билан ҳам изоҳлаш ўринлидир. Масалан, ҳатто Руи Гонсалес де Клавихонинг ўзи ҳам баъзан тарихий атоқли номларни ва жойлар номини турлича ишлатган. У Тўхтамиш номини бир ўринда – Тотамах, бошқа жойда – Керамах, яна бир ўринда – Тетанис деса, Табриз шаҳри номини эса Торис, Турис, Таурис қабилда турлича шаклларда қўлаган.

Амир Темур, одатда, Европа мамлакатларига масиҳийлик дини пешволарини элчи қилиб юборган. Франциско, Франциско Садру, Султония шаҳри архиепископи Иоанн ана шундай вазифаларни адо этганлар. Мисол учун, 1402 йилда Иоанн Франция ва Англия қиролларига Соҳибқироннинг хатларини олиб борган. Мусулмон дипломатлардан фақат Муҳаммад Кешийгина Европага боришга муяссар бўлган. Бу ҳам унинг қобилиятдан, бир неча тилларни, эҳтимол, Европа тилларидан бирини билганлигидан далолат беради.

Ўша даврда Амир Темурнинг шуҳрати бутун Европага тарқалган. Шу сабабли Муҳаммад Кеший Кастилия Қироли Дон Энрике III ҳузурида катта ҳурмат-этибор билан кутиб олинган. У Қирол саройидаги ва йирик зодагонлар қасридаги қабулларда иштирок этган. Қирол унга Руи Гонсалес де Клавихо бошчилигидаги ўз элчиларини қўшиб, ҳурмат-эҳтиром билан Самарқандга кузатиб қўйган.

Шу тариқа 1403 йили испан элчиси Клавихо билан бирга юртга қайтган Муҳаммад Кеший узоқ ва машаққатли йўл босиб, 1404 йилнинг август ойи охирларида Самарқандга етиб келган. Соҳибқирон Кастилия элчиларини ўша йили 8 сентябрь куни

⁵⁴ Т. Ҳайит. Кеш уммонидаги тўрт жавоҳир. <https://oyina.uz/kiril/article/159>

Самарқанд ташқарисидаги Дилкушо боғида қабул қилган. Шу элчилар орасида Муҳаммад Кеший ҳам бўлган, деб гувоҳлик беради тарихий манбалар. “Улар билан яна Темурбек томонидан Испанияга юборилган элчи ҳам бор бўлиб, унинг устидан у ердагилар кулишар, чунки элчи кастилча, яъни испанча кийимларни кийиб олган эди”⁵⁵, деб ёзган Клавихо.

Бу ишончли маълумотлар, шубҳасиз, олис тарихда Кеш ҳам Насаф каби йирик маданият марказларидан бўлганини кўрсатади. Шарафуддин Али Яздий “Зафарнома” асарида Кеш шаҳрилик уч нафар улуғ муҳаддис ва имом – Абу Муҳаммад (Абдуллоҳ ибн Абдулҳамид ибн) Наср (Ибн Хумайд) ал-Кашший, (Абу Муҳаммад) Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ад-Дорамий ас-Самарқандий ва Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (р.а.) номларини тилга олган. Машҳур тарихчининг фикрича, ўша вақтда диний масалалар ечимини ўрганиш учун олам аҳли Кешга ёғилиб келавергани туфайли бу шаҳар “Қуббатул илм ва адаб” деган ном билан башарият назарига тушган.

Туркиядаги Сулаймония кутубхонасида яна бир кешлик аллома – Аҳмад ибн Мусо ал-Кеший қаламига мансуб “Мажмуъ ул-ҳаводис ва-н навозил” асари сақланмоқда. Бу китоб 1155 йилда ёзилган бўлиб, ҳозирги кунга қадар атрофлича ўрганилмаган⁵⁶.

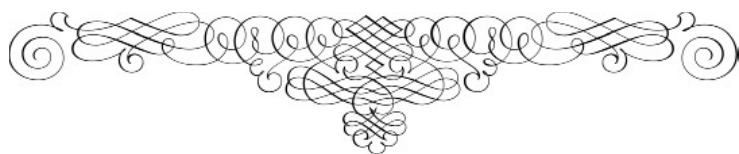

⁵⁵ Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406 йиллар) / масъул муҳаррир: Муҳаммад Али; сўзбоши ва изоҳлар муаллифи М. Сафаров; таржимон О. Тоғасев. – Т.: “O‘zbekiston” НМИУ, 2010. – 110-бет.

⁵⁶ Муҳаммад, Носир. Сирли зарварақлар: тарихий этюдлар. – Т.: “O‘zbekiston”, 2016. – 83-бет.

МАРКАЗИЙ ОСИЁЛИК
40 ОЛИМ ҲАҚИДА

Алоҳида қайд этиш лозимки, 1961 йили Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти томонидан (А.Ирисов, А.Носиров ва И.Низомиддинов муаллифлигида) “**Ўрта Осиёлик 40 олим**” китоби нашр этилди⁵⁷. Унда **Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Муҳаммад Суғоний Устурлобий, Абу Мансур Қамарий, Маҳмуд Қошғарий, Улуғбек, Али Қушчи** каби буюк даҳоларнинг ҳаёти ва илмий-маърифий мероси ҳақида маълумот берилган.

Ушбу “**Буюк хоразмийлар**” китоби 1993 йили Садриддин Бухорий муаллифлигида “Ёзувчи” нашриётида чоп этилди⁵⁸. Маскур китобда, масалан, **Шайх Нажмиддин Кубаро, Паҳлавон Маҳмуд, Муҳаммад Раҳимхон Феруз** каби фозилларнинг ҳаёти ва уларнинг маънавий-маърифий асарларина намуналар берилган. Масалан, ушбу китобда, ўнлаб асарлар муаллифи **Шайх Нажмиддин Кубаронинг** жумладан, унинг “**Фи одоби солиҳин**” (“Солиҳлар одоби ҳақида”), “**Рисолатул ҳоиф ул-ҳоим ан лавмат ил-лоим**” (“Қўрқувчи оворалар ва маломат этувчи маломатийлар ҳақида”), “**Фавотеҳ-улжамол**” (“Тўзалликни эгаллаш”), “**Рубойилар**” каби китоблари ва ҳикматларидан намуналар берилган.

Паҳлавон Маҳмуд (1247-1326) мазмунан бой ва теран, шаклан пишиқ ва гўзал фалсафий рубойилари туфайли “**Хоразм Хайёми**”

⁵⁷ “Ўрта Осиёлик 40 олим” <https://n.ziyouz.com/books/tarixiy/A.Irisov,%20A.Nosirov,%20I.Nizomiddinov.%20O'rtta%20Osiyolik%20qirq%20olim.pdf>

⁵⁸ Садриддин Салим Бухорий “Буюк хоразмийлар” - <http://xorazmiy.uz/media/c9781586-c196-62ec-60dc-23dfcd3d7a9d.pdf>

номи билан шуҳрат қозонган бу улуғ инсон Паҳлавон Маҳмуд, Пурёрвалий деб довруғ таратган ҳассос шоир, енгилмас паҳлавон ва машҳур авлиёдир. Эрон, Ҳинд каби кўплаб Шарқ мамлакатларидаги кураш мусобақаларида қатнашиб, ҳамиша зафар кучган, бир умр кураги ерга тегмай, мамлакатнинг биринчи полвони, паҳлавонлар пешвоси бўлган.

Паҳлавон Маҳмуд ўта машҳур куштигир ва муштигир бўлган. Паҳлавон Маҳмуд тез-тез турли давлатларга (биринчи навбатда, ҳозирги Ўзбекистон, Туркменистон, Эрон, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистон ҳудудларида) бориб мусобақаларда қатнашган, у ерлардан енгилмас жангчи сифатида мукофот ва шуҳрат олиб келган.

Ҳазрат Навоий маданият арбоби, гўзал инсоний фазилатлар соҳиби ва халқ кураш турларидан “куштигир” – яккама-якка курашда шуҳрат қозонган Паҳлавон Муҳаммадга бағишлаб ёзган “Ҳолоти паҳлавон Муҳаммад” асарида шундай мисраларни ўқиймиз”: “... Муҳаммад Куштигир⁵⁹ агарчи куч ва забардастликда замоннинг мунфариди эркондур, аммо куштидонлиг⁶⁰ ва забардастлиг⁶¹да ҳам андоқ экондур ва бу тойифадин бу ўтган тўрт-беш юз йил, балки минг йилда анингдек ҳеч ёд бермайдур ва нақл қилмайдур. Бовужуди улки, ўз фанидаки, кушти бўлғайким, шуҳрати ул исм биладур ва онча якфанлиқ⁶²да ва мардум афканлиқ⁶³да кичик ёшлиқ эркондурким, шогирд куштигир эркондур ва бу фанда не варзиш қилур эркондур”⁶³.

⁵⁹ Куштигир – кураш усули устаси, полвон. “Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати” 2-том. “Фан” нашриёти – 1983 йил.

⁶⁰ Куштидон – кураш усулини яхши билувчи, моҳир полвон. “Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати” 2-том. “Фан” нашриёти – 1983 йил.

⁶¹ Якфанлиқ – моҳорат, билимдонлик. “Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати” 3-том. “Фан” нашриёти – 1983 йил.

⁶² Акфанлиқ – илимли, хунарли. “Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати” 3-том. “Фан” нашриёти – 1983 йил)

⁶³ А.Навоий “Ҳолоти паҳлавон Муҳаммад” - <https://yandex.ru/search/?text=%D2%B2%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%82%D0%B8+%D0%BF%D0%B0%D2%B3%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%BD+%D0%9C%D0%B0%D2%B3%D0%BC%D1%83%D0%B4&clid=2411726&lr=10335>

Паҳлавон Муҳаммад паҳлавонларни тарбияловчи устозгина бўлиб қолмай, балки мардоналик одобини ўргатувчи пир ҳам эди. Мардоналик шиори эса, дунёдаги ёвузликнинг барча кўринишларига қарши курашиш ва ҳамиша, ҳамма ерда эзгуликни ҳимоя қилиш, тарғиб этиш ва қўллаб-қувватлашдан иборатдир.

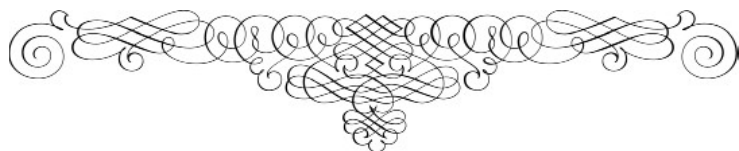
Паҳлавон Маҳмуд рубойилари бадий тасвир воситаларига бой, халқона содда ва энгил услубда, ифода тарзи аниқ ва лўнда, ўйноки, сершиддат туйғуларга йўғрилган. Барча Шарқ шоирлари каби Паҳлавон Маҳмуд ҳам икки улуг манба — Қуръони карим ва Ҳадиси шарифдан таъсирлангани, улардан илҳомланиб қалам тебратгани кудсий нафас уфуриб турган рубойиларидан шундоқкина сезилиб туради. Айниқса, илоҳий ишқ тараннум этилган ва ваҳдати вужуд фалсафасини тушунтиришга бағишланган шеърларида бу нарсa яққол кўзга ташланади. Лекин шоир фақат илоҳий мавзулар билангина чегараланмай, заминий дардни ҳам қаламга олган. Паҳлавон Маҳмуд рубойиларида илоҳий ва дунёвий дард кўпинча бирга, ўзарo қўшилиб зухур этади.

Н. Комилов: “Паҳлавон Маҳмуд рубойиларини **тўрт** гуруҳга бўлиш мумкин: **биринчиси** — замона аҳлидан нолиш, ижтимоий тенгсизликни ифодаловчи рубойилар; **иккинчиси** — тариқат сулуки ҳақида ёзилган рубойилар; **учинчиси** — ваҳдати вужуд фалсафаси асосларини тушунтирувчи рубойилар ва **тўртинчиси** — илоҳий ишқни тараннум этган рубойилар”, — деб ёзган эди. Кези келганда, биз шу пайтгача шоирнинг ахлоқий қарашларига нисбат бериб тадқиқ этган панд-насиҳат руҳидаги рубойилари аслида футувват рукнларининг шеърий ифодасидан иборат эканлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Ҳа, бундай шеърларида у жавонмардлар ахлоқини тарғиб этган, улардан ибрат олишга чақирган⁶⁴.

⁶⁴ <https://ziyouz.uz/jahon-sheriyati/fors-tojik-sheriyati/pahlavon-mahmud/>

**XVI – XVIII АСРЛАР – АДАБИЁТ,
ШЕЪРИЯТ ВА ТАРИХШУНОСЛИКНИНГ
РИВОЖ ТОПГАН ДАВРИ**

XVI – XVIII асрлар давомида адабиёт, шеърят билан бир қаторда тарихшунослик, фикҳ, фалсафа, хаттотлик илми каби соҳаларда ҳам ижобий ютуқлар қўлга киритилди.

Бу даврда айрим тарихий асарлар форс тилидан ўзбек тилига таржима этилди. **Мирзо Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий”, Абдулла ибн Муҳаммаднинг “Зубдат ул-асрор” (“Асрлар қаймоғи”), Фазлulloҳ ибн Рузбехон Исфаҳонийнинг “Меҳмонномаи Бухоро” (“Бухоро меҳмони ҳақида китоб”), Ҳофиз Таниш Бухорийнинг Абдуллаҳон II даврининг тарихига бағишланган улкан асари “Шарафномаи шохий” (“Шоҳ шарафи ҳақида китоб”) ёки “Абдулланома”** каби тарихий асарлар шулар жумласидандир. Бу асарларда ўша даврнинг мураккаб жараёнлари ўз ифодасини топган.

Шоир ва тарихчи Ҳофиз Таниш Бухорийнинг **“Абдулланома”** асари назм аралаш қофиялаштирилган насрда, форс тилида ёзилган бўлиб, асосан Шайбонийларнинг ўз давлатларини мустаҳкамлаш учун олиб борган курашлар тарихини, сиёсий-ижтимоий масалаларни ўз ичига қамраб олган катта асардир.

Тарихий асарлар далилий ашёларга бой бўлиш билан бирга айримларида тарихий ҳодисаларни умумлаштириш, улардан хулосалар чиқариш кўзга ташланади. Бундай интилишлар сўнгги асрларда вужудга келган **“Тарихи Муқимхоний”** (“Муқимхон

тарихи”), Маҳмуд ибн Валининг “Баҳр ул-асрор” (“Сирлар денгизи”), Мирмуҳаммад Амин ал-Бухорийнинг “Убайдуллонома” (“Убайдуллахон ҳақида китоб”), Муҳаммад Амин ибн Муҳаммад Замони Бухорийнинг “Муҳит ут-таворих”, Абдурахмон Толенинг “Тарихи Абулфайзхон” каби асарларида ҳам учрайди.

Тарихшунослик илмининг маълум даражада ривожини албатта бошқа ижтимоий фанларга ҳам ижобий таъсир кўрсатди. XVI – XVIII асрлар давомида ижтимоий-фалсафий фикр, фикҳшунослик соҳасида ҳам янгиликлар вужудга келди, ўз даврининг етук мутафаккирлари етишиб чиқди.

Мирзажон Шерозий, Юсуф Қорабоғий, Муҳаммад Шариф Бухорий, Иноятулло Бухорий каби ўз даврининг етук файласуфларини киритиш мумкин. Улар фалсафа, тарих, тилшунослик бўйича кўплаб асарлар муаллифлари бўлишлари билан бирга фалсафий характердаги кўплаб шарҳлар ҳам ёзишган. Масалан, **Юсуф Қорабоғий** (1563-1647) ўтмишдаги буюк файласуфларнинг анъаналарини давом эттириб, XVI-XVII асрларда фалсафанинг Ўрта Осиёдаги тараққиётига катта ҳисса қўшган. Унинг “Рисолаи ботинийя” (бу асар “Етти жаннат” номи билан машҳур), “Фи таърифи илм” (“Илм таърифида”), “Мафотих” (“Калитлар”) ва бошқа асарлари маълум. Олим, шунингдек, араб тили, мантиқ, риёзиёт, луғатшунослик ва фикҳ масалаларига оид катор рисоалар, шеърлар ҳам ёзган.

Ўрта Осиё фалсафий тафаккури Ҳиндистондаги Бобурийлар давлатига ҳам ёйилиб, ҳинд фалсафаси билан маълум даражада уйғунлашган. Бунда **Бедил** фалсафаси кенг тарқалган. Бедил инсон эркинлиги, тафаккури ҳақида фалсафий фикрлар баён этган. Унинг йирик асари “Чор унсур” (“Тўрт унсур”, 1703)да тўрт унсур - ҳаво, сув, ер, олов тўғрисида; ўсимликлар, ҳайвонлар ва одамнинг пайдо бўлиши ҳақида сўз юритилади. **Бедил** “Ирфон” (“Билим”, 1711-12; “Комде ва Мудан”, “Нукот” асарлари ҳам шунинг таркибида)

достонида фалсафа, тарих, табиат, адабиёт ва илоҳиётнинг хилма-хил масалаларига тўхталган. Бедилнинг ижтимоий масалаларга оид қарашларида маърифатпарварлик, мурувват ва одамийлик асосий ўринни эгаллайди. Унинг асарлари айниқса XIX асрдан Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Иккинчи босқичда айрим шарҳлар, фалсафий рисоалар ёзилган. Фалсафий тафаккур соҳасидаги йирик муаллимлар бу даврда учрамайди, тасаввуф таъсири кучайган, ижтимоий-сиёсий ҳарактердаги шеърлар битган шоирлар ижод қилган.

XVI асрда Самарканд ва Бухоро мамлакатнинг маданий ва адабий марказлари ҳисобланган. Тарих ва тилшунослик, адабиётшунослик ва суфийликка доир XVI асрда ёзилган ва бизгача етиб келган асарлар ўша даврдаги адабий, фалсафий ва ижтимоий қарашларни ўрганишда катта аҳамиятга эга. Бундай асарлар сирасига **Масъуд ибн Усмон Кўхистонийнинг “Тарихи Абулхайрхоний”,** **номаълум муаллифнинг “Таворихи гузида Нусратнома”,** **Абдуллоҳ Насруллоҳийнинг “Зубдат ал-осор”,** **Камолиддин Биноий ва Муҳаммад Солихнинг “Шайбонийнома”,** **Фазлуллоҳ ибн Рўзбехоннинг “Меҳмонномаи Бухоро”,** **Ҳофиз Таниш ал-Бухорийнинг “Абдулланом”,** **Гулбаданбегимнинг “Ҳумоюннома”,** **Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий”,** **Бобурнинг “Бобурнома”,** **Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ”,** **Али Сафий ибн Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Рашахот айн ул-ҳаёт”** кабиларни киритиш мумкин.

Ҳофиз Кўҳакий (1490–1584) Улуғбекнинг шогирди Али Қушчининг авлодидан бўлиб, шайбонийлар даврининг етук тарихчиси, мантиқ, фикр, калом илми олими бўлган. Унинг “Тарихи али Чингиз” (“Чингизхон ва унинг авлодлари тарихи”), “Шарҳи одобул ал-мунозара” (“Одоб ва ахлоқ тўғрисида мунозара” китобига шарҳ), “Фавоид зиёия” (“Мунаввар фойдалар”) каби асарлари маълум.

XVI асрнинг иккинчи ярмида Бухорода кўплаб адиблар, шоирлар бўлиб, улар орасида форсигўй шоир Абдурахмон Мушфикий ажралиб туради. Ҳажвий шоир сифатида шуҳрат қозонган. Мушфикий Абдуллахоннинг сарой шоири бўлгани учун унга аталган кўплаб мадҳиялари сақланиб қолган. Шайбоний ҳукмдорлар, шахзодаларнинг кўплари ҳам шоир бўлишган. Шайбоний, Убайдий, Хоний ва бошқаларнинг шеърлари бизгача етиб келган. Шу даврда ижод этган шоирлардан Мажлисийни қайд этиб ўтиш жоиз. Унинг “Қиссаи Сайфулмулук” достони халқ меҳрини қозонган. Асарда адолат, яхшилик ва эзгулик мадҳ этилган, подшоҳлар адолатга чакирилган, хотин-қизлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ғоялари илгари сурилган. Шоир Ибодулла Сайид Подшохожа ибн Абдулваҳҳобхожа ҳам машҳур бўлиб, у Хожа таҳаллусида ҳам наср, ҳам назмда ижод қилган.

Бухорода бу даврдаги адабий ҳаёт тўртта асосий тазкира-Мутрибийнинг “Тазкират аш-шуаро”, Малехо Самарқандийнинг “Музаққир ал-асҳоб”, Мулла Содик Самарқандийнинг “Риёз аш-шуаро” ва Нурмуҳаммад Насафийнинг “Мазҳар ал-мусаннифин”ларнинг яратилиши билан эътиборга молик.

Масалан, Бухорода катта эътиборига сазовор бўлган **Мирзажон Шерозийнинг** асосий илмий-маърифий фаолияти Мовароуннаҳрда ўтди. У турли мадрасаларда фалсафа, мантиқ, фикҳ илмларидан маърузалар ўқиш билан бирга ўтмиш мутафаккирлари Ибн Сино, Фахриддин Розий, Насриддин Тусий, Мир Саййид Журжоний, Давоний кабиларнинг турли рисоаларига шарҳ ва ҳошиялар ёзди.

Мирзажон Жалолиддин яна бир буюк аллома **Давонийнинг** бевосита шогирди бўлиб, ўзининг асосий илмий қизиқишларини фалсафий муаммоларни ҳал этишга қаратди. Унинг ҳошиялари билан бирга “Фи таърифил илм” (“Илмлар таърифи”), “Анмузаджул фунун” (“Санъатлар намуналари”), “Фи аксил мустафа” (“Акс эттириш ҳақида”) каби қатор рисоалари ҳам бизгача етиб келган,

улар ЎзР ФА Беруний номли Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланади.

ЎзР ФА Шарқшунослик институти фондида **20** дан ортиқ асари сақланаётган **Муҳаммад Шариф Бухорийнинг** (вафоти – 1697 йил) ижоди ҳам диққатга сазовордир. Ал-Мавлавий лақаби билан машҳур бўлган олим XVII асрдаги Мовароуннаҳр мутафаккирларининг ёрқин намояндаларидан биридир. У ўз ижодида ёлғиз фалсафага оид билимнигина эмас, балки тарих, шеърият, ҳуқуқ, тилшунослик каби соҳаларни ҳам қамраб олган. Унинг бизгача **20**дан ортиқ асари етиб келган ва улардан “Ар-рисола ад-давриййа” (“Даврийлик ҳақидаги рисола”) асари Бухорода ёзилган. Қўлёзмасининг бир нечта нусхалари мавжуд. Шулардан бири “Рисолату истилзами давр мин тасалсул” (“Даврийликнинг муттасилликка зарурий тобеълиги ҳақида”) рисоласидир.

Муҳаммад Шариф Бухорийнинг фалсафий асарлари сирасига Шарқда машҳур бўлган асарларга битилган ҳошиялар ҳам киради. Булардан бири “Ҳошиятун ала шарҳил ақоид ал-адудиййа” (“Адудиййа ақидалари шарҳига ҳошия”) асарига ёзилган ҳошиядир. Асл рисола муаллифи Адудиддин ал-Иджий номи билан танилган Адуд ал-миллат вад дин Абдуррахмон ибн Аҳмад ибн Абдулғаффор ас-Сиддиқий ал-Мутаразий аш-Шибанқорийдир. Сунний мазҳабдаги диний ақидалар ҳақидаги бу рисола муаллиф ўлимидан икки ҳафта олдин ҳижрий 13 рамазон 756 (1355 йил, 21 сентябр) йилда ёзилган.

XIV–XV асрларда фанларнинг кўп соҳалари: тиббиёт, риёзиёт, ҳандаса, жуғрофия, фалакиёт, тарих, мантик, адабиёт, фалсафа, ахлоқшунослик ва бошқа фанлар тараккий этди. Адабиёт ва адабиётшунослик юксалиб, шеърият, назм соҳасида ижод килувчи машҳур шоирлар етишиб чикди. Йирик шоирлар Давлатшоҳ Самарқандий, Саккокий, Бисотий Самарқандий, Жавҳарий, Хожа Суғдий Самарқандий, Мирзабек, Восифий, Ниёзийлар Самарқандда, Исмоил Бухорий, Ҳофиз Хоразмий, Яқиний, Ҳилолий, Гадоий,

Атоий, Сухайлий, Ҳусайн Али Туфайлий, Биноий, Сайфий Бухорий, Мулло кабилар Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг турли шаҳарларида яшаб, ижод этиб, бир қанча шеърий ва насрий асарлар яратдилар.

XVI–XVIII асрларда **табиий-илмий фанлар** ўзларининг аввалги анъаналарини йўқота бошлади, уларнинг ривожини борган сари сусайиб борди. 1593 йилда **Амин Аҳмад Розийнинг** “Ҳафт иқлим” номли географик-биографик луғати, деярли шу йилларда **Мутрибийнинг** “Тазкират уш-шуаро”сига илова этилган дунё харитаси вужудга келди. Айрим тарихий маълумотларда айтилишича бу даврларда тиббиёт соҳасида қатор амалий ишлар, турли табиблар, кўз дўхтирлари, синган суякларни тузатувчилар фаол иш олиб борган (Султон Али деган табиб “Табобат бўйича қўлланма” ёзиб қолдирган), йирик шаҳарларда касалхоналар мавжуд бўлган.

Шу даврларда Хива хонлигининг сиёсий ва иқтисодий ҳаётидаги воқеалар маданий ҳаётга ҳам таъсир этмай қолмади. Ижтимоий тафаккурнинг барча соҳаларида реакцион ва прогрессив дунёқараш ўртасида кураш олиб борилди. Буни биз ўша даврда яратилган тарихшуносликка оид асарларда ва шеърий тўпламлардан кузатишимиз мумкин. Абулғози Баҳодирхоннинг икки тарихий асари алоҳида эътиборга сазовор.

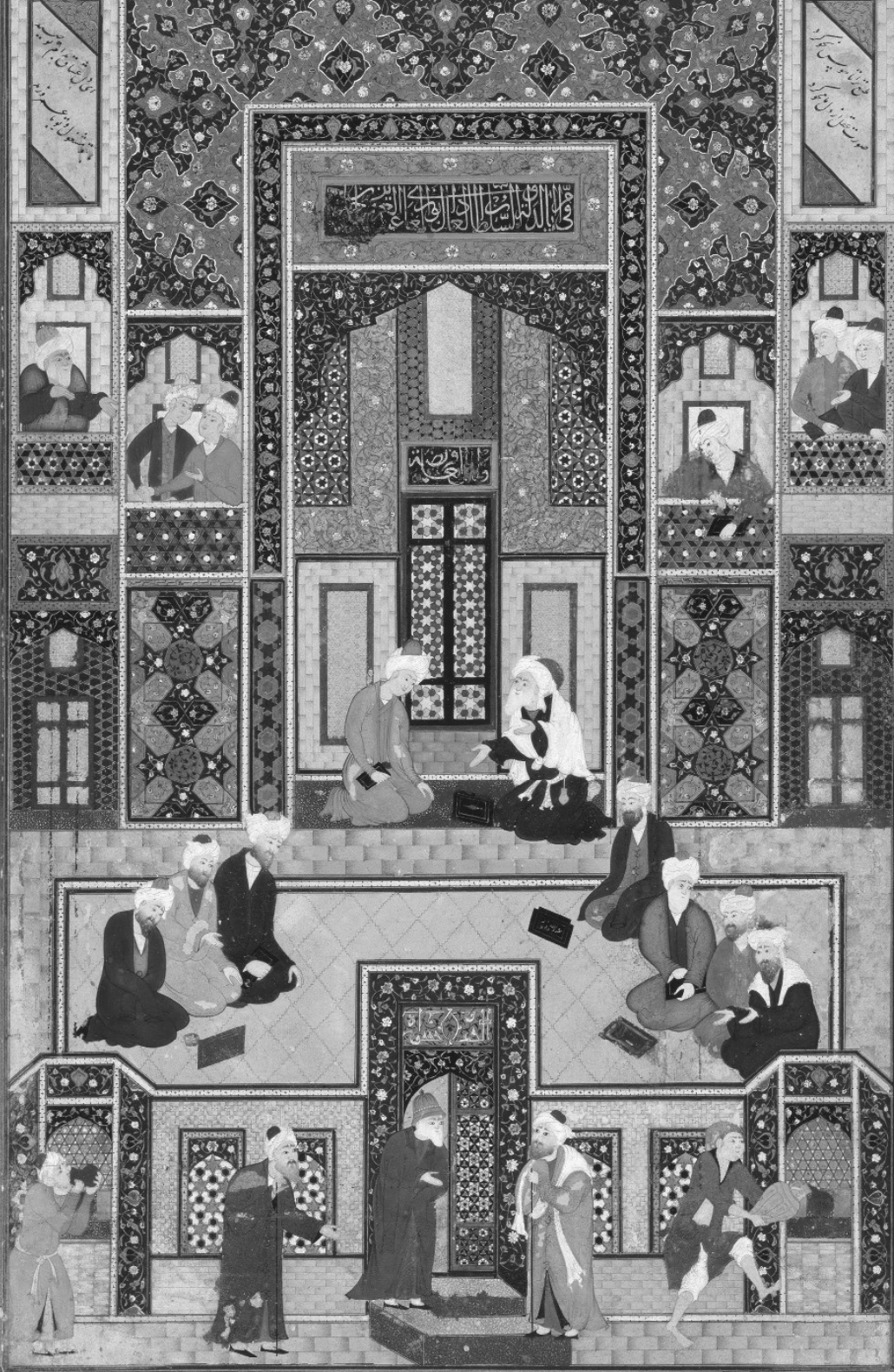
Абулғози (1603-1664) нафақат Хива хони, балки туркий ва форсийда ижод этган йирик тарихчи олим ҳамдир. Унинг “Шажарайи тарокима” ва “Шажарайи турк” асарлари Ўрта Осиё халқлари тарихи бўйича қимматли манба ҳисобланади. Абулғози тиб илмига оид “Манофиъул-инсон” (“Инсонга фойдали нарсалар”) асарини ҳам ёзган. Хива хонлигида ижод этган адиблардан Андалиб, Паҳлавон Равнак, Раҳим, Нишотий, Муҳаммад Хокисорларни санаб ўтиш мумкин.

XVII – XVIII асрларда “Гўрўғли” дostonлари туркуми ва “Тохир ва Зухра”, “Ошиқ Ғариб ва Шохсанам”, “Сайёдхон ва Ҳамро”, “Санобар”, “Юсуфбек ва Аҳмадбек”, “Баҳром ва

Дилором” каби дostonлар халқ орасида кенг тарқалди. Бу даврда Мухаммад Юсуф Рожий, Бобожон Санойй, Худойберган Мухркан, Мухаммад Ризо Охунд ва бошқа хаттотлар ижод этди.

Мунис ва Огаҳийларнинг тарихий асарлари “Фирдавс ул-икбол”, “Риёз уд-давла”, “Зубдат ут-таворих”, “Гулшани давлат” ва бошқалар Хива хонлиги тарихини ўргатишга беқиёс қимматга эга. Муниснинг “Саводи таълим” асари ёшларни хаттотлик санъатини ўрганишларига бағишланган.

Миниатюра санъати XVI-XVII асрнинг биринчи ярмида раvнақ топди. Ўрта Осиё халқлари орасида миниатюра санъати “нақши нигор” номи билан маълум бўлган. Бугунги кунларимизда жаҳон музейлари тўпламларида Ўрта Осиё мусаввирлари томонидан безатилган 60 дан ортиқ нодир қўлёзмалар сақланади. Маҳаллий ва Ҳиротлик усталарнинг ўзаро ижодий ҳамкорлиги туфайли Самарқанд ва Бухорода миниатюра мактаблари гуллаб-яшнади. Беҳзод анъаналари билан боғлиқ биринчи йўналиш қаламтасвирининг ўта нозиклиги, манзара ва меъморий тасвирларга бойлиги, жарангдор, тиниқ рангларнинг уйғунлиги, мураккаб мужассамоти билан диққатга сазовор. Маҳмуд Музаҳҳиб ва Чағри Мухассин (Низомий асарларига ишланган расмлар, 1537 – 38 йиллар), “Ашъор”ни беаган номаълум мусаввир (1529 й.) ва бошқалар машҳур бўлган. Иккинчи йўналиш қаҳрамонлар сонининг чекланганлиги, тасвирий воситанинг лўндалиги, ихчамлиги, кескин рангларга бойлиги билан фарқланади. Жумладан, Шайбонийлар даврида ҳукмдорлар учун шажаравий, тарихий асарлар қўплаб яратилиб, улар миниатюралар билан безатилди. Хусусан, **Мухаммад Шодининг** “Фатҳнома” (1502–1507), Маъсуд ибн Усмон Қўхистонийнинг “Тарихи Абдулхайрхоний” ва бошқалар шулар жумласидандир. Миниатюраларда ҳукмдорлар ва уларнинг турли ҳаётий жараёнлардаги тасвирларидан ташқари, тасаввуф ғоялари, фольклор, меҳнат ва ижод, табиат, ҳайвонот дунёси каби мавзулар акс эттирилди.

XVIII асрда маданий ҳаётнинг кескин пасайиши кузатилади. Аммо шундай бўлса-да, китобат санъатининг ривожланиши мусаввирларнинг фаоллашувига олиб келди. XIX аср бошларида яратилган қўлёзмалардаги суратларда аввалги бадий нафосат кўринмайди. Ҳиндистон, Қошғар ва Эрон миниатюра мактабларига тақлид ортиди. Хусусан, Навоийнинг “Ҳамса”сига ишланган миниатюралар (1824, Фарғона қўлёзмаси) мавзуи, бадий талқини ўта жўн, ранглар мажмуи тор, оҳанги сўниқ ва ясамалиги билан ажралиб туради.

БУЮК АДИБ ВА
МУТАФАККИРЛАРИМИЗНИНГ
МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ МЕРОСИ
ҲАҚИДА

Жаҳон сўз санъатининг забардаст намояндаларидан бири, йирик мутафаккир **Фаридиддин Аттор** (1145-1221) жуда сермахсул шоир бўлиб, ундан **50** минг байт шеърий асар қолган. Шоирнинг шеърий девони, “Мухторнома” рубоийлар тўплами, “Мантик ут-тайр”, “Хусравнома”, “Асрорнома”, “Илохийнома”, “Мусибатнома”, “Булбулнома”, “Уштурнома”, “Жавҳар уз-зот” дostonлари ва “Тазкират ул-авлиё” тазкираси айниқса машҳур.

Аттор асарлари, асосан, тасаввуф ҳақиқатлари баёнига бағишланган. Шунинг учун ҳам унинг тасаввуф адабиётидаги мақоми юксак. Мутасаввиф шоир бўлганлиги учун Шўро даврида бизда Аттор ижодига мутлақо мурожаат қилинмаган. Мустақилликдан кейин Нажмиддин Комилов шоирнинг “Илохийнома” маснавийсининг насрий таржимасини эълон қилди. Китобга Атторнинг ҳаёти ва ижодини ёритувчи, дунёқараши ва асарларининг моҳиятини очиб берувчи кириш ва сўнг сўзлар ҳам илова қилинган. Мирзо Кенжабек эса “Тазкират ул-авлиё” асарини туркчадан таржима қилиб, нашр эттирди.

Фаридиддин Аттор – форсий сўз санъатидаги забардаст рубоийнавислардан бири ҳисобланади: унинг “Мухторнома”си **5000** та рубоийни ўз ичига олади. Албатта, уларнинг барчаси бизгача етиб келмаган.

Аттор жуда сермахсул шоир бўлиб, ундан 50 минг байт шеърӣ асар қолган. Шоирнинг шеърӣ девони, “Мухторнома” рубойлар тўплами, “Мантиқ ут-тайр”, “Хусравнома”, “Асрорнома”, “Илоҳийнома”, “Мусибатнома”, “Булбулнома”, “Уштурнома”, “Жавҳар уз-зот” дostonлари ва “Тазкират ул-авлиё” тазкираси айниқса машҳур.

Аттор асарлари, асосан, тасаввуф ҳақиқатлари баёнига бағишланган. Шунинг учун ҳам унинг тасаввуф адабиётидаги мақоми юксак. Мутасаввиф шоир бўлганлиги учун Шўро даврида бизда Аттор ижодига мутлақо мурожаат қилинмаган. Мустақилликдан кейин Нажмиддин Комилов шоирнинг “**Илоҳийнома**” маснавийсининг насрий таржимасини эълон қилди. Китобга Атторнинг ҳаёти ва ижодини ёритувчи, дунёқараши ва асарларининг моҳиятини очиб берувчи кириш ва сўнг сўзлар ҳам илова қилинган. Мирзо Кенжабек эса “Тазкират ул-авлиё” асарини туркчадан таржима қилиб, нашр эттирди.

Фаридиддин Аттор — форсий сўз санъатидаги забардаст рубойинавислардан бири ҳисобланади. Сўфиёна руҳ ва мазмунга йўғрилган бу рубойлар, бир сўз билан айтганда, Оллоҳни улуғлаш, илоҳий ишқни авж пардада қуйлаш, инсонлик моҳиятини англаш, камолот йўлида парда бўлган жисм, нафс ва дунёни мазаммат қилиш, маъшуқа таъриф-тавсифи, висол умиди-ю, айрилиқ азоблари тасвирига бағишланган⁶⁵.

ФАРИДИДДИН АТТОР РУБОЙЛАРИДАН НАМУНАЛАР

Кўп излади-ю, топмади дил бир ҳамдам,

Бор интилиш-у орзуси топди барҳам.

Такдир ишига тан бер-у, май ич, йиллар –

Минг иста, буюрмаган эди шу дам ҳам.

⁶⁵ <https://ziyouz.uz/jahon-sheriyati/fors-tojik-sheriyati/fariduddin-attor/>

Ишқ ичра улуғлигим кичикликка гаров,
 Бу юзни(нг) қизиллиги сариқликка гаров.
 Дин соф майининг қатраси ҳам йўқ менда,
 Сажжодани дурдага қилай тикка гаров!

Дунё дегани аслида бир расво жой,
 Бу расво жойда нима излайсан, ҳой?
 Дейсанки: бу дунёда омонатман, вой,
 Лек паст кетасан — сўз ва ишинг пойма-пой.

Бу дунёи ғаддорни не қилгайсан?
 Бу душмани ошкорни не қилгайсан?
 Бас, сен на ит-у, на чўчка, на қоплонсан,
 Бу манзили мурдорни не қилгайсан?

Бу дашт аро жон агарчи сарсон кечди,
 Бир қилни-да билмай, неча қил ечди.
 Кўнглимда агарчи минг қуёш порлар эди,
 Бир зарра камолга йўл тополмай ўчди...⁶⁶
 Бизмиз-у, маю мутрибу ул мушқинхол⁶⁷,
 Хижронсиз ҳосил булди айёми висол.
 Турган еримиз ёр ила фирдавс мисол,
 Бу май ҳаром эрмас, Ўзи қилган-ку ҳалол!

XV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Марказий Осиёда **фалакиёт**
ва риёзиёт фанлари ривож топди. Улуғбек асос солган фалакиёт

⁶⁶ Бу рубоийда Абу Али ибн Синога ҳам нисбат берилади.

⁶⁷ Мушқинхол – қора холли маъшуқа.

мактаби бунга ёрқин мисол бўлиб, бу мактабдан жуда кўп иқтидорли олимлар етишиб чикди. Улар Мансур Коший, Мирам Чалабий, Абдуали Биржандий, Али Қушчи, Ғиёсиддин Жамшид ва бошқалардир. Бу даврда тиббиёт илми ҳам ўзининг йирик намояндаларига эга эди. Самарқандга келиб ижод қилган табобат илмининг йирик вакилларида Бурҳониддин Нафис ибн Эваз ҳаким ал-Кирмоний Султон Али табиб Хуросоний, табиб Хусайн Жарроҳ шулар жумласидандир. Амир Темур асос солган Темурийлар салтанати даврида Мовароуннаҳрда бадий адабиёт ҳам янги босқичга кўтарилди.

Хусайн Бойқаро ҳукмдорлиги давридаги адабий ҳаётга тўхталар экан, **Заҳириддин Муҳаммад Бобур** “Бобурнома”да: “Шуародин бу жамънинг саромад ва сардафтери Мавлоно Абдурахмон Жомий эди”, – деб ёзади⁶⁸. Бинобарин, фақат форсий адабиётнинг эмас, шу даврдаги ўзбек адабиётининг гуллаб-яшнашида ҳам **Абдурахмон Жомийнинг (1414-1492)** роли жуда катта бўлган.

Жомийнинг кўпгина асарларида инсон, адолат, ахлоқ ва маънавий етуклик, муҳаббат, эзгулик ғоялари тасвирланади. Ўрта аср (темурийлар) маданиятининг гуркираб боришига ўзининг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий қарашлари билан мукамал жамият, адолатли шоҳ тўғрисидаги орзу-умидларини илгари сурган, тенглик, эркинлик, инсоф ва диёнатга асосланган давлат тузими тўғрисида кўплаб асарлар ёзган.

Биргина “**Баҳористон**” асари орқали давлатни бошқариш, адолатли тартибни ўрнатиш, маънавият ва маданият уйғунлигини акс эттириш учун муҳим масалаларни ёритиб берган эди. Ушбу асардаги ҳар бир равза – боғча алоҳида гўзаллик, эзгулик сифатида гавдаланганлигини кўриш мумкин. “**Хафтавранг**”га кирган “**Юсуф ва Зулайхо**”, “**Лайли ва Мажнун**”, “**Ҳирадномайи Искандарий**” дostonларида ишқ ва муҳаббат, дўстлик ва биродарлик, меҳр-шафқат, ўзаро ёрдам, билимдонлик ва бошқа инсоний кадриятларни баён этган. Абдурахмон Жомий ижодида адабий асарлардан

⁶⁸ “Бобурнома”, Тошкент, 1960, 241-саҳифа.

ташқари дин ва тасаввуф таълимотига бағишланган мавзуларни ҳам кўришимиз мумкин.

Давлат миқёсида маданиятни ривожлантириш учун ўз асарлари билан алоҳида ўрин тутган. Абдурахмон Жомийнинг дин ва фалсафани уйғунлаштириш, шу йўл орқали фалсафий фикрлар ривожланишига замин яратишда алоҳида хизматлари катта.

Биргина **“Нафоҳот ул-унс”** асари олти юз ўн олти машғур сўфийлар ҳаётига бағишланган бўлиб, бу асар сўфиларнинг фалсафий-ирфоний ва ахлоқий қарашларини ўрганишда муҳим манбаа бўлиб хизмат қилади. Ҳазрати зулжалолга ҳамиша ибодат билан машғул бўлишларига қарамай вақтларини бекор ўтказмасдилар. Ҳазрат Жомий асарларининг маъносига эътибор берадиган бўлсак, асарларининг кўпи гарчанд диний руҳда битилган бўлсада, маънавий юксалиш, маънавий баркамоллик, адл ва адолат категорияларининг эъзозланишини, давлат бошқарувини одилона бошқариш кераклигини баён этганлигини кўришимиз мумкин.

Абдурахмон Жомий нафақат темурийлар даври маданиятига балки, жаҳон маданияти равнақида улкан ҳисса қўшган сиймолардандир. Тарихнинг ўчмас сийрати сифатида ўз асарлари билан алоҳида ўрин эгаллаган мутафаккирлар асарларини таҳлил қилиш, ўрганиш, ёш авлодга татбиқ этиш ҳар бир давр талаби ва вазифаси бўлиб келган. Жомий асарларида адл категорияси ҳам алоҳида мақомга эга⁶⁹.

Бундан ташқари Жомий ўз даврининг энг буюк тилшуноси ҳам эди. У форс тили грамматикаси бўйича маҳсус шеърӣ ва насрий қўлланма ёзган. Араб тилини эса ўз она тилидек билган эди. У вақтда араб тили машҳур хоразмлик тилшунос олим **Ибн Ҳожибнинг** (1175 – 1249) **“Ал-Қофия”** китоби бўйича ўрганиларди. Шоирнинг суюкли фарзанди Зиёвуддин араб тилини шу дарслик бўйича ўқир экан, дарсни ўзлаштиришда катта қийинчилик сезади. Шунда Жомий

⁶⁹ Л.Ахатов. Абдурахмон Жомий илмий меросида адолат мезонлари. CADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 | ISSUE 1 | 2021 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723

унинг аҳволини тушуниб, 1492 йили, яъни умрининг охирларида “Ал-Қофия”га махсус шарҳ ёзади. Шундан сўнг Ибн Ҳожибнинг асари мактаб ва мадрасаларда шу шарҳ ёрдамида ўқитиладиган бўлади. Жомий “Шарҳи” эса “Шарҳи Мулло” номи билан шуҳрат қозонади.

Башарият қадим Шарқдан ҳар қанча миннатдор бўлса арзийди. Шарқ барча буюк динларга бешик. Жаҳондаги энг муҳташам маданият, илм-фан қошоналари дастлаб Шарқда бино этилган.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН

Фақат фойдаси тегадиган илмни олиш керак, фойдасиз фазилатдан қочмоқ ва фақат зарур нарсага қулоқ очмоқ лозим.

* * *

Саховат бирор нарсага қараб ёки эвазига бирор нарса талаб бўлса, ҳатто талаб этилган нарса мақтов ва миннатдорлик бўлгани тақдирда ҳам, у саховат эмас.

* * *

Кимнинг қўлида қуйидаги беш нарса жиловчи бўлса, яхши ҳаётининг гарови бўлур: биринчиси – тансиҳатлик, иккинчиси – омонлик, учинчиси – ризқининг мўллиги, тўртинчиси – содиқ дўст ва бешинчиси – фароғат. Кимки шу беш нарсадан маҳрум этилган – ҳуш ҳаёт эшиги унинг олдида бекилган.

* * *

Кичикларга ҳазилу истехзо ўқин отмоқ – улуғлик обрўсин бекорга сотмоқ ва зиллату хорлик ғуборига ботмоқдир.

* * *

Агар оч бўлсанг, ҳар қандай ош-нон сенда қаттиқ иштаҳа кўзғатади. Сен билан ўтирган улфатларингда эса иштаҳанг сенга нисбатан нафрат уйғотади.

* * *

Эрта тонгда оғзингга бирор лукма овқат тикмай эшикдан чиқма,
 чунки тўқлик хушмуомала ва чуқур мулоҳаза мояси, очлик эса
 енгилтаклик ва ақлсизлик доясидир.

* * *

Софдил ошиқлардан латифроқ киши оламда топилмас.

* * *

Агар мезбон дастурхон атрофида ўзини ҳамма неъматлардан
 баланд тутса, унинг нонидан ўз жигаринг аёло ва унинг шарбатидан
 ўз қонинг бажо.

* * *

Алишер Навоий (асл исми Низомиддин Мир Алишер) (1441-1501) – буюк ўзбек шоири, мутафаккир, давлат арбоби. Бутун турк дунёси Алишер Навоийни “**шамс ул-миллат**” – миллат қуёши деб ҳамма даврларда эъзоз билан тилга олади. Бутун умрини туркий тил мавқеини кўтариш, туркий адабиёт имкониятларини дунёга тан олдириш, туркий давлатчилик асосларини мустаҳкамлашга, жамиятда ҳақиқат ва адолат мезонларини қарор топтиришга бағишлаган бобокалонимиз бу эътирофга тўла-тўқис муносиб ва ҳақлидир.

У ҳақидаги биографик маълумотлар, ёзмишларининг деярли барчаси тўлиқ сақланиб қолган. Халқ ичида бу зотнинг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ ривоят ва афсоналар ҳам талайгина. Чунки одамлар ўзларига ва келгуси авлодга яшаш тарзи, қилмишлари ибрат, айтмиш ва ёзмиш сўзлари ҳақиқат бўлган зотлар тўғрисида ҳам ҳурмат, ҳам ҳикмат маъносида мана шундай оғзаки ижод намуналарини тўқиб оладилар.

Буюк шоир ва мутафаккир, атоқли давлат ва жамоат арбоби Алишер Навоийнинг бебаҳо ижодий-илмий мероси нафақат

халкимиз, балки жаҳон адабиёти тарихида, миллий маданиятимиз ва адабий-эстетик тафаккуримиз ривожда алоҳида ўрин тутди.

Алишер Навоий ўз қўли билан биринчи девони “Бадойиул-бидоя” (“Бадийлик ибтидоси”)ни тузди. Бу девонга унинг ёшлик ва йигитлик пайтларида ёзган **800** дан ортиқ шеърлари жамланган бўлиб, шоир ижодий камолотининг биринчи боскичини акс эттиради.

Алишер Навоийга бағишланган тарихий ва илмий асарларда батафсил тавсиф қилинишича, 1469 – 1481 йиллар Алишер Навоийнинг ижтимоий ҳаёт ва ободончилик борасидаги энг фаол хизмат кўрсатган йиллари бўлган. Шоир 1481 йили “Вакфия” асарини ёзиб, унда ўзининг бинокорлик ва хайрия ишларига якун ясаб, ўз-ўзига ҳисоб берган.

Навоий деҳқончилик ишларини йўлга қўйиб, жуда яхши натижаларга эришган. Тарихчиларнинг ёзишича, Навоийнинг бир кунлик даромади 18 минг шоҳрухий динар миқдорида эди. Улуғ Амир бу даромаднинг кўп қисмини хайрли ишларга сарф қилган. Тарихчи Хондамир Навоий қурган **52** работ, **20** ҳовуз, **16** кўприк, бир қанча тўғон, ариқ, ҳаммом, масжид-мадрасаларни эслайди. Навоий турли соҳа олимларига ҳомийлик қилиб, ўнлаб илмий рисоалар битилишига бевосита сабабчи бўлган.

1483 йилдан Алишер Навоий ўзининг буюк “Хамса” асарини ёзишга киришди ва уни уч йилда тугаллади. Беш дostonни ўз ичига олган бу улкан бадий қомус **50** минг мисрадан ошиқ бўлиб, Навоийнинг барча шеърӣ меросини деярли ярмини ташкил қилади. “Хамса” – Алишер Навоий ижодининг қалбидир.

Форс тилидаги биринчи “Хамса” буюк шоир Низомӣ Ганжавӣ (1141–1209) томонидан яратилди. Шоир ҳеч бир ўринда ўзининг “Хамса” ёзганлигини қайд этмайди. Низомӣ вафотидан 100 йил ўтиб, Ҳиндистонда туғилиб ўсган форсийзабон турк ўғлони Хусрав Деҳлавӣ Низомӣ “Хамса”сига биринчи бўлиб татаббу ёзади ва

“хамсачилик” анъанасини бошлаб беради. Деҳлавий “Хамса”си Низомийга ажойиб шарҳ ва ундаги мазмунларнинг янгича талкини сифатида ўзининг ҳам, салафининг ҳам шуҳратини оламга ёйди.

Кейинги XIV–XV асрлар минтақа маънавияти “Хамса” анъанаси таъсирида ривож олди, шоирнинг салоҳияти ва иқтидори ҳеч бўлмаганида “Хамса”нинг бир достонига муносиб жавоб ёза билиш билан ўлчанадиган бўлди. Бу жаҳон маънавияти тарихида бетакрор ҳодисадир. Туркий адабиётда Қутб ва Ҳайдар Хоразмийлар бошлаб берган “хамсачилик” анъанаси ўзининг камолини Алишер Навоий ижодида топди.

Навоий ўз “Хамса”сини яратишга 1483 йилда киришган бўлса, ўнинг биринчи достони “Ҳайрат ул-аброр” (“Яхши кишиларнинг ҳайратланиши”)ни ўша йили ёзиб тугатди. 1484 йилда “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Саъбаи сайёр” (“Етти сайёр”), 1485 йилда “Садди Искандарий” (“Искандар девори”) достонини поёнига етказди. Шоир ўз “Хамса”сига киритилган достонларда ўша давр учун муҳим бўлган муаммоларни қўйди, мутафаккир сифатида илғор қарашларни илгари сурди, ўзбек тилининг қудратини оламга намойиш этди.

Навоийнинг туркийча “**Хамса**”сининг яратилиши XV асрда Хуросон эли учун фавқулодда шодумонлик ва саодат сифатида қабул қилинди. Даврнинг икки қутби — маънавият пири Жомий ва буюк султон Ҳусайн Бойқаронинг ҳайрати ва юксак эътирофи ушбу ҳақиқатга далилдир.

Навоий шу йиллар орасида иккинчи девони — “Наводир ун-нихоя” (“Беҳад нодирликлар”)ни тузишга киришди. Мутафаккир адиб тарихий ҳақиқатга ҳам муайян изчилликда ўз муносабатини биддириб ўтишни инсоф юзасидан лозим топди ва “Зубдат ут-таворих” (“Тарихлар қаймоғи”) асарини ёзиб тугатди.

Навоий 1492 йилда аруз илмига бағишланган “Мезон ул-авзон” (Вазнлар ўлчови”) рисоласи ёзилди ва шоир ўз лирик ижодини қайта

таксимлаб, янги девонлар мажмуи “Хазойин ул-маоний” (“Маънолар хазинаси”)ни яратиш ишига астойдил киришди. “Чор девон” номи билан шуҳрат қозонган бу буюк мажмуа **45** минг мисрага яқин турли жанрлардаги кичик ва ўрта ҳажмли шеърларни ўзида жамлаган бўлиб, “Ғаройиб ус-сиғар” (“Болалик ажойиботлари”), “Наводир уш-шабоб” (“Йигитлик даври нодирликлари”), “Бадойеъ ул-васат” (“Ўрта ёш кашфиётлари”), “Фавойид ул-кибор” (“Кексаликдаги фойдали мулоҳазалар”) номлари билан аталади. Бу тўрт жилдда **16** жанрга оид **3000** дан ортиқ шеър бўлиб, уларда **2600** ғазал, **210** қитъа, **133** рубоий, **86** фард, **52** муаммо ва бошқалар мавжуд. “Хазойин ул-маоний”га олдинги икки алоҳида девондаги шеърларнинг деярли барчаси кирган бўлиб, кейин яратилган **1400** га яқин янги асарлар қўшилган.

Бу туркий тилда ёзилган асарлари, дostonлари, шеърларидан ташқари Навоий форс тилида ҳам **12** минг мисрадан ошиқ шеър, муаммо жанри ҳақида “Муфрадот” рисоласини, “Ситтайи зарурия”, “Фусули арбаа” туркум қиссаларини ёзди, “Фоний” тахаллуси билан алоҳида девон тузди. Ушбу асарлар Ҳоконий, Амир Хусрав, Саъдий, Ҳофиз, Камол Хўжандий, Жомий каби форс адабиётининг мумтоз намояндалари билан ижодий баҳсда туғилган бўлиб, ҳам бадийий ифода, ҳам мазмуний теранликда салафлар билан тенг кудрат намоиш этади.

Навоий 1498 йилда “Лисон ут-тайр”, 1499 йилда “Муҳокамат ул-луғатайн”, 1500 йили “Маҳбуб ул-қулуб” асарларини ёзди. Бу уч асар буюк шоир ва мутафаккир ижодининг авж нуқталари эди. Адиб “Муҳокамат ул-луғатайн” да ўзининг бутун ижодий йўлини сарҳисоб қилиб, туркий тилдаги шеърятнинг кудратини таъкидлаган. Унда, жумладан, куйидаги маълумот бор: “Чун “Лисон ут-тайр” илҳоми била тараннум тузупмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорини мажоз суратида кўргузупмен”. Алишер Навоий гўдаклик чоғларидан тасаввуф шеърятининг устоди **Фаридиддин Аттор**

яратган “Мантиқ ут-тайр” асарига меҳр қўйгани бизга маълум. Умрининг охирида ушбу асарга татаббу — жавоб ёзар экан, ўзининг шунгача ёзган барча асарларига фалсафий якун ясайди. Аттот асари Борлиқнинг ягона моҳияти ҳақида, Ҳақ асрори ва инсон учун уни англаб етиш имкон даражаси ҳақида эди. “Лисон ут-тайр” мазмуни “Мантиқ ут-тайр”га зид ёки ундаги фикрларнинг такрори ҳам эмас, балки янги тарихий-маънавий босқичдаги шарҳи, талқинидир.

Ниҳоят Навоий охирги асари “Маҳбуб ул-қулуб” (“Кўнгилларнинг севгани”) рисоласида барча саволларга яна ўзи жавоб берган. Бу асар том маънода ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий ғояларга тўлиқ бўлиб, XV асрда мавжуд бўлган барча ижтимоий тоифалар моҳияти муфассал очиб берилган, ижтимоий ва ахлоқий ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги, яхлитлиги ишонарли таъкидланган. Бу асар турли афоризм, мақол ва матнларга бой бўлиб, халқ орасида жуда кенг тарқалган.

Алишер Навоий ижодини ўрганиш, унинг илмий таҳлили бўйича сўнгги йилларда қатор таниқли тадқиқотчилар иш олиб бордилар ва бугунги кунда ҳам Навоийнинг мероси кўпгина олимларимизни илҳомлантириб келади. Ҳозирда мактаблар, хиёбонлар, кўчалар, буюк шоиримиз номи билан юритилади. Унинг номида Ўзбекистон Давлат мукофоти таъсис этилган.

Алишер Навоий ижодиётига кизиқиш, уни ўрганиш Европа ва Россияда ҳам ҳийла катта тарихга эга. Француз шарқшуноси Картмер 1481 йилда босилган хрестоматиясида Алишер Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” ва “Тарихи мулки Ажам”ини эълон қилган, И.Н.Березин “Турк хрестоматияси”да унинг барча асарларидан парчалар берилган. М.Никитский 1856 йилда биринчи манбалар асосида “Амир Низомиддин Алишер. Унинг давлат ва адабиёт соҳасидаги аҳамияти” мавзuida магистрлик диссертациясини ёзади. Шу билан бирга, Н.И.Ильминский, В.В. Вельяминов-Зернов, В.В. Бартольд, Е.Э. Бертельс, С.Н. Иванов, Н.И. Конрад, М. Белен, Паве

де Куртейль, Э. Браун ва бошқа шарқшунослар Алишер Навоийнинг фаолияти ва мероси билан шуғулландилар⁷⁰.

Туркистонда 20-аср бошидан бошланган, ташаббускори жадидлар бўлган маърифий уйғониш Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда ҳам ўз ифодасини топди. 1919 йилда Тошкентда Фитрат нашрга тайёрлаган “Инсоният ҳақида Навоийнинг фикри” номли рисоласи босилиб чиқди. Бу китобча Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” достонининг “Салотин бобида” (“Султонлар ҳақида”) деган қисмидан парча эди. Шундан сўнг Алишер Навоий ижодини ўрганиш ва оммалаштириш кенг тус олди. Адабиётшунослик фанининг навоийшунослик соҳаси юзага келди. Бу соҳада олимлар ва адиблардан Ойбек, О. Шарафиддинов, С. Айний, В. Зоҳидов, Иззат Султон, А. Қаюмов, П. Шамсиев, Ҳ. Сулаймонов, Н. Маллаев, С. Ғаниева, А. Ҳайитметов, А. Абдуғаффоров, А. Рустамов ва бошқалар салмоқли ишларини амалга оширдилар, Алишер Навоий ижоди бўйича ўнлаб номзодлик ва докторлик диссертациялари ёзилди. Ёзувчи Ойбек “Навоий” романини, Иззат Султон “Навоийнинг қалб дафтари” хужжатли кассасини, Миркарим Осим ҳикоялар туркумини яратди.

Беназир бобокалонимиз асарларида **26 минг 35 та** такрорланмас туркий сўзни қўллаган. Ваҳоланки, рус халқининг буюк шоири **Пушкин** асарларида 21 минг 197 та сўз, инглиз адабиётининг фаҳри **Шекспир** салкам 20 мингта, испан адабиёти даҳоси **Сервантес** ўз асарларида 18 мингта яқин сўз ишлатган. Битикларида сўз қўллаш маҳорати ҳам Алишер Навоийнинг жаҳонда тенги йўқ истеъдод соҳиби бўлганидан далолат беради. Мавриди келганда шуни ҳам айтиш жоизки, сайёрамизда глобаллашув даври кечаётган бизнинг замонимизда Алишер Навоий хотирасига бағишлаб жуда кўп эзгу ишлар амалга оширилаётгани, вилоятлар марказларида Навоий ҳайкали ўрнатилиб, маърифат масканлари, театр, кўча, мактаб ва

⁷⁰ Алишер Навоийнинг маърифий қарашлари. <https://elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kurs-ishi/item/14372-2021-07-28-06-43-52>

нуфузли олий таълим муассасаларига ул зотнинг номи берилгани, талабалар учун Навоий номли стипендия жорий этилгани, жаҳоннинг Москва, Боку, Сеул, Шанхай, Токио, Ашхобод каби йирик шаҳарларида муаззам ҳайкали бўй кўрсатиб турганидан қалбимиз ҳамиша қувончга тўлади⁷¹.

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ҲИКМАТЛАРИДАН НАМУНАЛАР:

Ҳар кимнингки сўзи – ёлғон, ёлғонлиги билинган, уятга қолган; ёлғонни чиндек гапирувчи сўз устамони – кумушга олтин қоплаб сотувчи заргар. Ёлғон-афсоналар билан уйқу келтирувчи ёлғончи – уйқуда алахловчи. Ёлғон гапирувчи ғафлатдадир; сўзнинг бир-биридан фарқи кўпдир, аммо ёлғондан ёмонроқ тури йўқдир.

* * *

Ёлғон гапириш билан ўз вақтини ўтказувчи одам, бу қилиғи ёмон туюлиш ўрнига, кишилами алдагани билан фахрланади ҳам. Ёлғончи ўз гапига гўллик билан қулоқ солувчини топса, уларга ёлғонни чинга ўтказса, муродига етган бўлади. Ёлғончи – ҳақ қошида гуноҳкор; халқ олдида шарманда. Бундай наҳснинг беор юзи ёмонликка ўтирилган бўлади; бундай наҳсга ботган одам қутлуғ уйдан нари бўлмай.

* * *

Кимки, ёлғон сўзни бировга тўнкагай, ўз қора юзини ёғга булайди. Озгина ёлғон ҳам улуғ гуноҳдир; озгина заҳар ҳам ҳалок қилувчидир.

* * *

У ердан бу ерга гап ташувчилар элнинг гуноҳини ўз бўйнига олувчилардир. Чақимчилик ҳатто чин гап бўлса ҳам кўнгилсиздир,

⁷¹ Алишер Навоий – миллат қуёши. https://uza.uz/uz/posts/alisher-navoiy-millat-quyoshi_448112

ёлғон бўлса янада нафратлидир. Сўз етказувчининг хоҳ каттаси, хоҳ кичиги – дўзах ўтининг тутантуруғи бил.

* * *

Ёлғончи одам – унутувчи; у андиша ва эҳтиётдан четда турувчи. Ҳар кимнинг сўзи чин бўлмаса, ростгўйлар кўнглига у сўз қабул бўлмас. Ёлғончи ўзининг ёлғон сўзига бир-икки марта ишонтиради, кейин нима қилади? Ёлғончилиги маълум бўлгач, у расво бўлади, унинг сўзига халқ ишончи йўқолади. Кўнгил хазинасининг қулфи – тил; у хазинанинг калитини – сўз бил.

* * *

Чин сўз — мўтабар; яхши сўз қисқа – мухтасар. Кўп сўзловчи – зериктирувчи; қайта-қайта гапирувчи – ақлдан озган. Айб изловчи – айбли; киши айбини гапирувчи – ўзига ёмонлик соғинувчи. Тўғрилиқ билан қаровчи — покиза назарли; кишиларнинг яхши томонларини кўрувчи – тўғри назарли. Кимнинг миясида иллат бўлса – сўзида мантиқ бўлмайди. Мияси соғлом бўлса, гап-сўзи ёқимли ва хатосиз бўлади. Сўзи ҳисобсиз – ўзи ҳисобсиз. Сўзида паришонлик – ўзида пушаймонлик. Агар сўз гўзаллик зийнати билан безалмаган бўлса – унга чинлик беағи етарлидир! Ёлғончининг гапи қанчалик чиройли бўлса, шунчалик қабихдир. Чин сўз қанчалик бетакаллуф бўлмасин, сўзловчи учун таассуф йўқдир. Гул либоси йиртиқ бўлса ҳам зиёнсиз; садаф хунук бўлса ҳам инжу, учун нуқсонсиз.

Ёлғон сўз шеърдан бошқа ерда номақбул ва ёлғонни айтувчи ақлсиздир.

Ёмон қилиқли одам — бадфеъл; аччиғи тез – бир балога гирифтор, бир офатга мубтало бадбашарадир. Булар қаён борса – балодан қутилмас; ҳар ерга қочса ҳам офатдан халос бўлмас. Ёмон қилиқ ғолиб душмандир ва қахрли ёвдир, ёмон қилиқли киши эса доим унга мағлуб ва вужуди ундан мажруҳ.

* * *

Очиқ чехрали одам — иккиюзламачиликдек нуқсондан йирик бўлади... Очиқ юзидан халойиққа хурсандлик; чучук сўзидан эл-юртга хуррамлик. Одамийлик билан кўнгилларга сеvimли; инсонийлик билан жонларга ёқимли. Ундан дўст-душман хотиржам. Бундай киши умридан барака топгай.

Муҳаммад Солиҳ (1455-1535). Асли хоразмлик олим Муҳаммад Солиҳ XV аср охири XVI бошларида яшаб ижод этган шоирдир. 1455 йилда Хоразмда Амир Нурсайидбек оиласида туғилган. Муҳаммад Солиҳ қисқа умр кўриб, 1506 йилда Бухоро шахрида вафот қилган. У форс ва ўзбек тилларида шеърлар ёзган. Муҳаммад Солиҳ ўзининг “Шайбонийнома” асари билан ўша даврдаги ҳаётни реал ифодалаб берган. Бу асарда у реал шахсларнинг образини, тарихий жойларни, жанглар ва шаҳарларни тасвирлаган. У асар тарихий мавзуга бағишланган ва маснавий шаклида ёзилган дастлабки асарлардандир. Бу эса адабиётимиз тарихида тамоман янгилик эди. Шоир Шайбонихоннинг Самарқанд, Бухоро, Қарши, Хоразм вилоятларни босиб олишдаги вазиятини унинг оч қолган аҳолини ниҳоятда қийнашини акс эттира туриб хон ва султонларни қилган жонбозликларини яширмай ёзган. Бир томонлари ушбу асар реалистик жангнома поэма ҳисобланади. Унинг ўғли Мирзо Улуғбек ҳам шоир бўлган ва бир қанча шеърлар битган, падарини китобини кўпайтиришда алоҳида жонбозлик кўрсатган⁷².

Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” асарида қарама қарши томонларда ҳаракатланаётган қўшин бошлиқлари, давлат арбоблари, қабилалар тўғрисида ва шу даврдаги ҳаракатдаги давлатлар (Фарғонадаги Бобур Мирзо, Шайбонийхон, Хуросон подшоҳи Ҳусайн Бойқаро, Эрон шоҳи Исмоил Сафавий)нинг ички ташқи сиёсатлари тўғрисида кўпгина маълумотларга эга бўламиз. “Шайбонийнома” асари шеърый услубда ёзилган бўлиб, унда Шайбонийхонни туғилганидан бошлаб, то 1505 йиллар

⁷² <http://xorazmiy.uz> сайтидан олинди.

орасида Дашти Қипчок, Мовароуннаҳр ҳамда Хоразмда рўй берган ижтимоий-сиёсий воқеалар ҳақида ҳикоя қилинади⁷³.

Достон **8880** мисра, **76** бобдан иборат. XV аср охири – XVI аср бошларидаги воқеалар акс этган бу асар тарихий, этнографик, географик, лингвистик жиҳатлардан ҳам, бадиийлигига кўра ҳам муҳим аҳамиятга эга. Достоннинг асл нусхаси топилган эмас, аммо шоир ҳаётлигида Қосим котиб томонидан 1510 йилда кўчирилган қўлёзма нусхаси Венада сақланади. 1904 йилда Санкт-Петербургда (1904), Тошкентда (1961, 1989) нашр этилган.

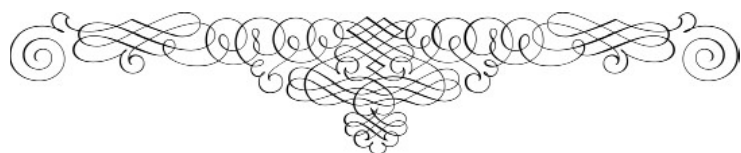
Шарқшунос олим **Вамбери** Муҳаммад Солиҳнинг “Лайли ва Мажнун” номли туркча гўзал достони борлигини хабар берган, лекин у топилган эмас. “Қомус ул-аълom” ва “Ноз ва Ниёз” манзумаси Муҳаммад Солиҳга нисбат берилган, бироқ Нисорий “Музақкири ахбоб”да унинг муаллифини Бақоий деб кўрсатади.

⁷³ Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. –Б.9.

**КИТОБ ЁЗИШ, ТЎПЛАШ, БЕЗАШ
СОҲАСИДАГИ МЕРОСИМИЗ ҲАҚИДА**

Ўзбекистан – дунё тамаддуни тарихида ёрқин из қолдирган буюқ давлатлар вориси. Асрлар давомида унинг заминида ажойиб меъморчилик, санъат ва адабиётга оид асарлар яратилган бўлиб, улар ҳанузгача бутун дунёдаги Ўзбекистон халқлари маданияти ихлосмандларини хайратга солиб келмоқда.

Мовароуннаҳр ҳудудида китоблар кадим замонлардан тайёрланган, аммо “китобат санъати” XV аср биринчи ярмида, яъни Амир Темурунинг набираси Улугбек томонидан Хуросон (Хирот) дан Самарқандга “китоб усталари”нинг келтирилиши билан пайдо бўлган.

Хусусан, китоб ёзиш, тўплаш, безаш соҳасидаги анъаналар XVI–XVIII асрларда ҳам давом этгани, айрим хонлар махсус кутубхоналар яратгани ва унда кўплаб қўлёзмалар тўпланганлиги ҳақида маълумотлар сақлангандир. Масалан, шайбонийлардан Абдуллахон II, Абдулазизхонлар, аштархонийлардан Субҳонқулихон ўз саройларида – Бухорода катта кутубхоналар ташкил этганлар. Умуман китоб санъати, ҳуснихат – хаттотлик, миниатюра соҳасида муҳим ютуқлар қўлга киритилди. Бухоро мактаби фаол равишда ўзини танитди.

Зеро, Китоб – инсоннинг энг яқин дўсти ва маслаҳатчиси, ақл қайроғи ва билим манбаидир. Китоб фикрлаш қуроли, ҳазиналар қалити, тафаккур манбаи бўлгани учун ҳам халқимиз уни нондай азиз, мўътабар ва муқаддас деб ҳисоблаган. Шунинг учун

китобта муҳаббат, уни қадрлаш, ўқишга иштиёқ халқимизнинг қон- қонига сингиб кетган. Кишининг маданияти унинг китобида акс этади.

Қўлёзма китоб учун яхши, сифатли қоғоз танланган, хаттот матнни қоғозга ёзишда махсус қоғоз-картон (мистар) устига ип тортиб унинг изини матн ёзиладиган қоғозга тушириб олгандан сўнг хат ёзилган. Матнни жойлаштирилиши хаттотнинг маҳоратига боғлиқ бўлган. Битилган матнни лаввоҳ ҳошия қоғозга елимлаган. Устидан **жадвалкаш** айни ёпиштирилган жойдан турли ранглarda чизиқлар тортиб, матнни жадвалга олган. Сўнгра **мўзаҳҳиб** суюлтирилган олтин ва бошқа турли ранглр ёрдамида қўлёзмани зийнатлаган ва “шамс”, “лавҳа”, “сарлавҳа”, “зарварақ” “хотима” сўзлари нақшлар билан безаган. Бўш қолдирилган жойларга мусаввир расм (миниатюра) ишлаган. Бойсунқур Мирзо альбоми, Амир Темури ва темурийзодалар суратларидан иборат мураккаблар, Баҳром Мирзо альбоми ва ўнлаб Улуғбек Мирзо ва Султон Ҳусайн Мирзо муҳрлари чекилган қўлёзмалар шулар жумласидандир.

Мусаввир, наққош нафис қамиш қалам билан расмнинг асосий тарҳини, шакллар чизигини, заминни, деталларни чизиб, сўнг турли рангда (олтин, кумуш ишлатган ҳолда) бўяган. Муковачи қўлёзмани картон ёки чармдан ишланган (нақш зарб қилинган, бўёқлар, олтин билан бўялган) муковага бириктирган, мукова қопқоғи ёғочдан баъзан кумушдан қуйиб тайёрланган ҳамда босма, ўйма ва қадама нақшлар, ёрқин расмлар билан безатилган. Ўрта асрлар (VIII—XII асрлар)да мутафаккирлар ва олимлар асарлари, асосан, араб тилида (Хоразмийнинг “**Китоби сурат ал-арз**” – “Ер тасвири китоби”, 1036; Берунийнинг “**Осор улбоқия**” – “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”, XIV аср ва б.), кейинчалик (X—XIX-асрлар) форс тилида битилган ва расмлар билан безатилган.

Ҳиротда Алишер Навоий билан бирга Абдурахмон Жомий, Камолиддин Бехзод, **хаттотлар** – Султон Али Машҳадий, котиб

Мир Али, созанда – Қулмуҳаммад, тарихчилар – Абдураззоқ Самарқандий, Хондамир ва бошқалар яшаб ижод этган.

Ҳиротда хаттотлик санъати ривожланган. Ҳатто Бухорода “**Ҳирот ёзуви**” мирзалар, хаттотлар томонидан 1920 йилгача қўлланилганини тарихчилар манбаларда келтирадилар.

Бу даврда Мовароуннаҳрда ҳам санъат, архитектура, бинокорлик техникаси анча равақ топди. Мусиқа, тасвирий санъат, маданият, адабиёт, таълим-тарбияга оид қатор асарлар яратилди. Ҳасан Бухорий Нисорийнинг (1556) “Музаққир ал-аҳбоб” тазкираси, Мутрибийнинг “Тазкират-уш шуаро” (1604–1605) тўпламлари, тарихий ва адабий ёдгорлик бўлган “Бобурнома” ўша даврда яратилган асарлар орасида ўзига хос аҳамият касб этди. Амин Аҳмад Розий “Ҳафт иқлим” (“Етти иқлим”) деган географик библиографик луғат тузди.

XVI асрда хаттотлик санъати юксак даражага етди. Султон Али Машҳадий, Мирали Ҳалавий, Маҳмуд ибн Исҳоқ аш-Шихайбий ва бошқалар устоз хаттот бўлиб ном қозондилар. Дарвеш Муҳаммад ибн Дўстмуҳаммад Бухорий хаттотлик санъатининг назарияси тўғрисида асар ёзди.

XVIII–XIX асрларда Қўқон хонлигида хаттотлик ва китобат санъати ҳам ривож топган эди. Бу даврда сиёсий жиҳатдан барқарор бўлиб бораётган Қўқонда қоғозгарлик ривож топа бошлади. Бу ерга самарқандлик усталар кўчиб ўтдилар. Шу тарика Қўқон қоғоз ишлаб чиқариш устахоналари бутун Ўрта Осиёда, яъни Туркистонда – Орол денгизидан то Хитой чегараларигача бўлган ҳудудда қоғоз таъминотида эгалик қила бошладилар[□]. Қўқонда тайёрланган қоғоз Ўрта Осиёда машҳур ҳисобланган ва илм аҳли орасида қадрланган. XVIII аср бошларида Қўқонда иккита қоғоз ишлаб чиқариш корхонаси мавжуд бўлиб, уларнинг бири шаҳарнинг “Мўйи Муборак” дарвозаси яқинида, иккинчиси шаҳар яқинидаги Чорку қишлоғида жойлашган эди. Қўқон қоғози ўзининг сифати,

чидамлилиги, нафислиги билан алоҳида ажралиб турган. Қўқон қоғози хонлик бозорларининг кадрли маҳсулотларидан бўлган

Қўқон хонлигининг ўз ҳаттотчилик мактаби бўлиб, мамлакатда кўплаб ҳаттотлар яшаб, ижод қилганлар. Ҳаттотларнинг аксарияти шоир, тарихчи бўлган ёки миниатюра санъати билан шуғулланган. Қўқонлик **Мухуммад Латиф, Абдулғози Хўжа Хўқандий, Мирзо Бобокалон Хўқандий, Аҳмаджон котиб, Абдуғафур хаттот, Мирзо Шариф Дабир, тошкентлик Муҳаммад Юнус Тойиб Тошкандий, Абдулвахобхўжа муҳркан, эшон Абдусаъмихўжа Хатиб ўғли** кабилар кўзга кўринган хаттотлардан бўлган. Бу хаттотлар насх, шикаста, настаълик каби ёзув усулларини пухта эгаллаганлар. Хаттотлик санъати асосан Қўқон, Тошкент, Андижон, Хўжанд, Ўратепа каби шаҳарларда кўпроқ ривож топган. Ҳозирги кунда ҳам қадимий бино ва иншоотларни реставрация қилишда ва қўлёзмаларни қайта тиклашда водийга ҳос бўлган анъанавий усуллардан фойдаланилмоқда.

Мирзо Шариф Дабир ўз даврининг машҳур хаттотларидан бўлиб, XIX асрнинг биринчи ярмида яшаган, машҳур Мир Имод каби китобат қилувчи хат устасидир. У 1836 йили Қўқонда Муҳаммад Алихон буйруғи билан Фузулийнинг девонини настаълик хатида ниҳоятда гўзал кўчирган. 1837 йилда Фузулийнинг сайланган ғазалларини ҳам жуда ихтимом билан зебо настаълик хати билан кўчирган. Кўчирилган ҳар икки саҳифадаги ғазаллар бир доира ичига жойлашган. Доирани куёш расмига ўхшатиб, нурафшон гуллар билан безаган, олтин ҳал билан зийнатланган. Мирзо Бобокалон Хўқандий Муҳаммад Ризо парвоначи Иста-Равшанийнинг ўғли бўлиб, у Абдулвосит Манзур томонидан 1870 йили форс тилида Қўқон хони Худоёрхонга аталиб маснавий тарзида ёзилган “Тазкираи Султоний” номли китобни гўзал настаълик хати билан кўчирган. Мир Афзал Хўқандий эса Абу Наср Фароҳийнинг “Нисоб ус-Сибён” лугатини гўзал настаълик хати билан хошиясига олиб

кўчирган. Булардан ташқари яна кўплаб хаттотлар номини келтириш мумкин. Шунгдек хаттотлар мактаб ва мадрасалар учун дарслик сифатида қўлланиладиган китобларни ҳам кўчиришар эди.

Қўқонда муковасозлик хунари ҳам ривожланган бўлиб, XIX асрга оид маълумотларда, “энг яхши муковасозлар Қўқондадир” дейилган. П.И.Пашино маълумотларига кўра, XIX аср 60- йилларида Қўқонда мураккаб бўлмаган муковалаш асбоблари тайёрланган ҳамда бундай асбобларни ушбу соҳа бўйича Қўқон билан ракобатчи бўлган Самарқанддан ҳам топиш қийин бўлган. Наманган Қўқон каби муковалаш хунари ривожланган шахарлардан бўлиб, бу ерда чарм ва қоғоздан яратилган муковалар Ўрта Осиёнинг йирик марказлари – Самарқанд ва Хивада тайёрланган муковалардан қолишмас эди⁷⁴.

Шу ўринда қайд этиш зарурки, Президентимиз **Шавкат Миромонович Мирзиёевнинг** Навоий вилояти сайловчилари билан (2016 йил) учрашувидаги сўзлари воҳа аҳли учун китобхонликни ривожлантириш, буюк мутафаккир бобомиз Алишер Навоийнинг ўлмас меросини мамлакатимиз ва дунёга тарғиб қилиш борасида олиб борилиши зарур бўлган ишларга дастуруламал бўлди, десак муболаға бўлмайди. Зеро, юртбошимиз томонидан миллий юксалишнинг асосий тамойиллари сифатида жамиятни тараққий эттиришнинг йўналишлари сифатида белгилаб берилган 5 та муҳим ташаббуснинг бири ҳам айнан мамлакатимизда китобхонликни тарғиб қилиш, муаммоларни ўрганиш ва уларнинг ечимини топишдан иборатдир.

Улуғ бобокалонимиз Низомиддин Мир Алишер Навоийнинг туркий ва форсийда битган ўлмас асарлари, алломанинг ҳаёт йўли асрлар оша дунё халқларига ибрат намунаси бўлиб келмоқда. Туркий тиллар, хусусан, ўзбек адабий тилининг мустаҳкам пойдеворини яратган Алишер Навоий буюк аллома сифатида халқимиз, миллатимиз маънавиятининг қуёши сифатида асрлар оша нур сочиб келмоқда, десак айтиш ҳақиқатни айтган бўламиз. Ҳолбуки,

⁷⁴ Ибрагимов Б., Эсонов З. Фарғона хунаромандчилик мактаби. – Тошкент: 2010

“китоб”, “китобхонлик”, “кутубхона” ва “мактаб” сўзларининг ўзагида бир мақсад – инсон маънавиятини бойитиш, уни эзгуликка чорлаш, бир сўз билан айтганда чин одамийликка йўғрилган комил инсон тарбиясига интилиш, мукамаллик каби ғояларни мужассамлаштиргани билан муҳим аҳамият касб этади. Китоб – туганмас хазина, ундан олинган билимларни инсон умрининг охиригача ҳам сарфлай олмайди. Ҳар бир киши учун ундан якин ҳамроҳ, дўст ва маслаҳатчи йўқ. Шунинг учун ҳам халқимиз уни нондай азиз, муқаддас деб эъзозлайди.

Қайд этиш лозимки, Шарқ китобларини шарқона донолик, маънавий баркамоллик тимсоли сифатида эътироф этадилар. Шарқ китобат санъатининг яна бир қимматли жиҳати шундаки, унда хаттот, наққош, рассом, муқовасоз, зарҳал ҳарф ёзувчиси мутахассисларининг юксак бадиий маҳорати синтези сифатида юксак бадиий савиясидаги асарлар даражасига етказилган. Шу боис ҳам, жаҳоннинг энг йирик музей кутубхоналари (Санкт-Петербургдаги Эрмитаж, НьюЙоркдаги Метрополитен, Лондондаги Британия музейи, Париждаги Франция Миллий кутубхонаси ва бошқалар)да Шарқ китобат санъатининг нодир намуналари сақланади.

XIV асрдан бошлаб шаклланиб келган Бухородаги ҳуснихат ва миниатюра XVII—XVIII асрларга қадар Шарқда ўз етакчи мавқеини сақлаб келди ва бошқа мусулмон Шарқидаги бу санъат ривожига катта таъсир кўрсатди. XVI—XVII асрларда ижод этган машҳур ҳуснихат ва миниатюра ижодкорларидан Султон Али Машҳадий, Мир Али Хевравий, Маҳмуд ибн Исҳоқ аш-Шихобий, Абдулла, Муҳаммад Мурод Самарқандий, Дўст Муҳаммад Бухорий кабиларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Дўст Муҳаммад Бухорий ҳуснихат назарияси бўйича махсус рисола ҳам ёзган. Хусусан, шу даврларда “Тарихи Абдулхайрхон” (“Абулхайрхон тарихи”), “Таворихи гузидаий нусратнома” (“Ғалаба ҳақида танланган

тарихлар”), Алишер Навоий асарлари рўйхати кабиларнинг чиройли кўчирмалари ва уларга ишланган миниатюралар ўз даври санъатининг олий намуналари ҳисобланади.

Мовароуннаҳр санъати, илм-фан, маданияти бу асрларда ҳам бошқа мусулмон Шарқи, Эрон, Туркия, Кошғар, Ҳиндистон каби мамлакатлар билан яқин алоқада бўлди, ўзаро таъсирда ривож топди. Бошқа ўлкалардан Мовароуннаҳрга турли зиёли, маданият арбоблари келиб ўз фаолиятини давом эттирганидек, Бухоро, Самарқанд каби турли шаҳарлардан чиққан олим, донишманд, санъат арбоблари бошқа мамлакатлардаги маданий оқимда иштирок этдилар.

Китоб ёзиш, тўплаш, безаш соҳасида сўз кетар экан
Камолиддин Бехзод (1455 -1535) қолдирган бебаҳо хазина ҳақида маълумот бериш ўта муҳимдир. Ғарбда “**Шарқ Рафаэли**” деб тан олинган Бехзоддан бизга қадар ранг-баранг жанрларда кўплаб асарлар қолган. Ғарбда “Шарқ Рафаэли” деб тан олинган Бехзоддан бизга қадар ранг-баранг жанрларда кўплаб асарлар қолган. У Шарқ тасвирий санъатини жанр, мавзу, ғоявий йўналиши, тузилиши, ранглар таносиби, шакл ва воқеалар мутаносиблиги жиҳатдан янги тараққиёт чўққисига кўтаради; оддий ҳаётий воқеа-ҳодисалардан тортиб, машриқзаминда кенг ёйилган анъанавий лавҳалар асосида гўзал миниатюралар чизди, даҳо алломаларнинг шоҳ асарларини, тарих китобларини беади; замонасидаги буюк шахсларнинг аксини – портретини яратди.

Жумладан, у Низомий Ганжавий “Хамса”си, Амир Ҳисрав Деҳлавийнинг “Лайли ва Мажнун” (1492), Фаридиддин Атторнинг “Мантикут тайр” (1494) асарларига ғоятда гўзал миниатюралар чизган.

Бу асарлар дoston ёки хикоятда тасвирланган воқеанинг мўъжаз бир тарзда ўзидамуҷассалаштиргани, қаҳрамонларнинг ҳар бири ўзига хос бир тарзда ифодаланганлиги билан киши диққатини

ўзига тортади. Масалан, Низомийнинг “Хамса”сига чизилган “Лайли ва Мажнун мактабда” номли сурат ўзининг ҳар жиҳатдан мукаммаллиги билан диққатга молик.

1903 йили Германияда санъат кўргазмаси очилган. Унда Бехзод ва унинг замондошлари асарлари намоиш этилади. Кўргазмани Анри Матисс, Сезанн каби француз rassomлари кўриб, ҳайратга тушишади.

1537 йилда (хижрий 942) кексайиб қолган Бехзод Ҳиротда суюкли жияни ва шогирди Рустам Алининг ўлим тўшагида ётганлигидан хабардор бўлиб, уни кўрмоқ учун она шаҳри Ҳиротга отланади. Лекин у Рустам Али дийдорига етиша олмайди. Бехзод Ҳиротга етиб келгунча у оламдан ўтган бўлади. Бундай жудоликдан қаттиқ қайгурган, кекса мўйсафид Бехзоднинг ўзи ҳам оғир хасталаниб, 1537 йилда Ҳиротда оламдан ўтади. Уни ҳам Ҳирот аҳолиси чуқур изтироб ила, зўр мотам остида шаҳар ёнидаги Кўҳи Мухтор тоғи ёнбағрига, жияни ва шогирди Рустам Алининг қабри ёнига дафн қиладилар.

Амир Дўст Ҳошимий деган шоир Камолиддин Бехзоднинг вафот этган йилини баён этиб, зўр қайғу ва ғам-ғусса ила шеърӣ тарих битиб, мана бундай қайд этган:

*Ваҳид-ул-аср Бехзод он ке чун у
Зи батни модари айём кам зод,
Қазо чун суврати умраш бипардохт
Ажал хоки вужудаиш дод бар бод.
Зи ман сувратгаре тарих нурсид,
Баъд у гуфтам ҷавоб аз ҷони ношод:
“Агар хоҳе ке торихаиш бидони,
Назар афкан ба “Хоки қабри Бехзод”.*

(Мазмуни: Ўз асрининг яғонаси бўлган Бехзод шундай буюк, беназир зотки, ундай кишилар онадан жуда кам туғилади. Қазо (ўлим) унинг умрига хотима ясади, ажал унинг табаррук тана тупроғини елга топширди. Бу сувратлар Бехзод вафотининг

тарихини (йилини) мендан сўради. Унга ғам-ғусса билан шундай жавоб бердим: “Беҳзоднинг вафот этган йилини билмоқчи бўлсанг, “Хоки қабри Беҳзод” жумласидан абжад ҳисоби ҳижрий 942-йил чиқади. Бу йил мелодий ҳисобда 1537 йилга тўғри келади).

Демак, Камолиддин Беҳзод узоқ ва сермахсул ҳаёт йўлини босиб ўтди. Хусайн Бойқаро, Шайбонийхон, Шох Исмоил Сафавий, Шох Тахмасп Сафавийлар ҳукмронлик қилган турли-туман, бир-бирига бағоят зиддиятли тўрт салтанатни кўрди, Темурийлар сулоласи пойтахти Ҳиротда ва Сафавийлар пойтахти Табризда яшаб, ўз даврининг барча азоб-укубатларини ўз кўзи билан кўриб мушоҳада қилди, ўз атрофини ўраб турган ижтимоий борлиқдан олган ўта бой ва ранг-баранг таассуротларини, ички кечинмаларини, латиф ва нозик кайфиятларини ўзининг сермахсул ва гўзал ижодида зўр маҳорат ҳамда кучли завқ ва иштиёқ билан тасвирлади.

Беҳзод миниатюра санъати тарихида махсус мактаб “Беҳзод мактабини” яратди. У реал ҳаёт ҳодисалари ва табиатни тасвирлаш услуби, бўёқлардан фойдаланиш воситалари, расмга олинаётган воқеаларни нозик чизиқларда ифодалаш йўллари, инсон кайфияти ва ҳаракатини акс эттира билишдаги усталиги, расм композициясининг кенглиги ва турли-туман ҳодисаларни қамраб олабилиши, ажойиб эстетик завқ уйғотиши билан миниатюра санъатини янги босқичга кўтарди, унинг тарихида янги давр яратди. Беҳзод миниатюралари унинг тириклигидаёқ ва айниқса, ундан сўнг мусулмон Шарқида ва Ғарбда ҳам бу санъатнинг энг олий ютуғи деб тан олинди ҳамда энг қимматли санъат асарлари сифатида машҳур бўлиб кетди.

Беҳзод ижоди ва меросини ўрганувчи мутахассислар фикрича, унинг ҳозиргача маълум бўлган асарлари тахминан ўттизта расм ва расмлар туркумидан иборат, улардан энг машҳурлари қуйидагилардир:

1. Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сига ишланган миниатюралар.

2. Ҳусайн Бойқаронинг мажлислари тасвирланган мураккаъдаги 40 дан ортиқ гўзал миниатюралар.

3. Абдурахмон Жомийнинг “Соломон ва Ибсол” асарига ишланган расмлар.

4. Амир Хусрав Дехлавийнинг “Хамса”сига ишланган 33 та ажойиб миниатюра.

5. Саъдийнинг “Бўстон” асарига ишланган гўзал расмлар.

6. Низомий Ганжавийнинг “Хамса” асарига чизилган ноёб ва беназир миниатюралар.

7. Абдуллоҳ Хотифийнинг “Темурнома” асарига чизилган расмлар.

8. Саъдийнинг “Тулистон” асарига ишланган нафис миниатюралар.

9. Абдурахмон Жомий тасвири.

10. Ҳусайн Бойқаро тасвири.

11. Шайбонийхон тасвири.

12. Шоҳ Тахмасп тасвири.

13. Шоир Абдуллоҳ Хотифий тасвири.

14. Туялар жанги.

15. Рақси дарвиш (дарвишлар рақси).

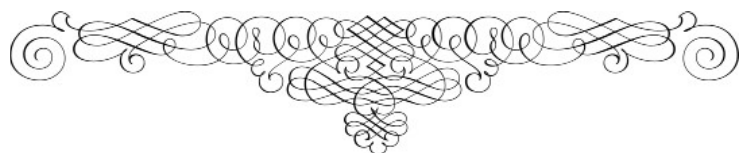
16. Самарқандда мадраса қурилиши ва ҳоказолар.

Бехзод ўта сахий ва меҳрибон устод сифатида жуда қўп атоқли миниатюрасоз, мусаввир ва наққошларни тарбиялаб вояга етказди.

**XVII-XIX АСРЛАРДА МАМЛАКАТИМИЗ
ҲУДУДИДАГИ ИЛМИЙ-МАЪРИФИЙ
ҲАЁТ ҲАҚИДА**

Х VII-XIX асрларда мамлакатимиз ҳудудида кўплаб мутафаккир шоир ва файласуфларнинг янги авлоди шаклланди.

Мазкур даврларда “Тоҳир ва Зухра”, “Ошиқ Ғариб ва Шохсанам”, “Сайёдхон ва Ҳамро”, “Санобар”, “Юсуфбек ва Аҳмадбек”, “Баҳром ва Дилором” каби дostonлар халқ орасида кенг тарқалди. Бу даврда Муҳаммад Юсуф Рожий, Бобожон Санойӣ, Худойберган Муҳркан, Муҳаммад Ризо Охунд ва бошқа хаттотлар ижод этди. Мунис ва Огаҳийларнинг тарихий асарлари “Фирдавс ул-икбoл”, “Риёз уд-давла”, “Зубдат ут-таворих”, “Гулшани давлат” ва бошқалар Хива хонлиги тарихини ўргатишга бекиёс қимматга эга. Муниснинг “Саводи таълим” асари ёшларни хаттотлик санъатини ўрганишларига бағишланган.

XVIII аср ўзбек адабиётининг йирик намояндаларидан бири Ҳувайдо эди. Унинг “Девони Ҳувайдо” куллиётидаги шеърларда инсонпарварлик ғоялари, севги, садоқат, ахлоқий поклик тараннум этилган.

Масалан, XVII асрда яшаб ижод қилган **Турди Фароғий** ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос мавқега эга бўлган шоир ва мутафаккирлардан биридир. Шоир ўз шеърларини кўп ҳолларда “Турди” номи, баъзан эса “Фароғий” тахаллуси билан ёзган. “Фароғ” Жиззах ҳудудидаги қишлоқлардан бирининг номи бўлиш эҳтимоли бор.

Турди Фароғийнинг адабий мероси 18 шеърдан иборат бўлиб, улардан 12 таси Шарқ шеърятининг ғазал, 5 таси мухаммас ва биттаси фард турига оиддир. 434 мисра ҳажмидаги бу мероснинг 165 мисраси Субҳонқулихон тўғрисидаги машхур ҳажвияни ташкил этади. бироқ шу мероси билан ҳам Турди ўзбек мумтоз адабиёти тарихидан муҳим ўрин эгаллагандир.

Турди Фароғий ижодини ўрганишга А Фитрат, О. Шарафуддинов, Ҳ. Ёқубов каби олимлар катта ҳисса қўшдилар. Шоирнинг А Мажидий томонидан топилган ва 1924—25 йилларда нашр этилган шеърлар қўлёзмаси 30-йиллардаги қатағонда йўқолиб кетган бўлиб, уни қайтадан топиш ва илмий муомалага киритиш 1959 йили ушбу сатрлар эгасига насиб этди⁷⁵.

Шоир асарлари қўлёмасининг қайта топилиши унинг асарлари матнларини тўғри ўқиш ва қайта нашр этишда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу қўлёзма ҳозир Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтини фондида – 1407 рақам билан сақланмоқда.

Турди тахминан XVII асрнинг 40-йилларида туғилиб, Бухородаги Аштархоний ҳукмдорлардан Нодир Муҳаммад ва унинг ўғиллари – Абдулазизхон ҳамда Субҳонқулихонлар даврида фаолият кўрсатган. У бир шеърида ўз ўгмишини эслаб:

*Аҳли давлатлар билан ёру ҳариф, ҳамдуш эдим,
 Ҳою-хуйи базмларда шаҳд нўшонўш эдим,
 Хуш замонлар юз қазони бошида сархуш эдим...*⁷⁶

деб ёзишидан англанилдики, у олдин ўтган бир замонларда амалдорлар сафида қайноқ ва суронли ҳаёт кечирган, юз уруғининг кўзга кўринган сиёсий арбобларидан бўлган. Шу билан бирга у ўзи ҳам шу уруғга мансуб бўлгани эҳтимолдан узоқ эмас.

Турди ўзбек ва форс тилларини яхши биларди. У қариган чоғларида ёзган “Дар мазаммати сипоҳигари” деган шеърида

⁷⁵ “Ўзбекистон маданияти” газетасининг 1959 йил 1 июль сони

⁷⁶ Турди. Шеърлар. Тошкент, 1971. 34-саҳ. Нашрга тайёрловчи А. Ҳайитметов.

ўзининг асосий касб-кори сипоҳийлик (“ҳарбийлик”) бўлганини, шу касби билан узоқ йиллар давомида нималарнидир тамаъ қилиб, шоҳларга хизмат қилганини, лекин охир-оқибатда ҳеч нарсага эриша олмаганини афсус-надомат билан маълум қилади.

Бобораҳим Машраб (1640-1711) Наманганда камбағал косиб-бўзчи Валибобо оиласида дунёга келди. Бобораҳим Мулла Вали (Валибобо) ўғли Машраб ўз ижоди билан ўзбек адабиётида халқчиллик, ижтимоийлик ва дунёвийликнинг чуқурлашувида, жаҳолат ва бидъатга қарши кураш ғояларининг кучайишида, шеъринг шакллариининг такомиллашуви ҳамда бадииятнинг камолга эришувида катта ўрин тутган сўз усталаридан биридир.

Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижод йўли ҳақида маълумот берувчи тарихий манбалар кўп эмас. Унинг номи XVIII—XIX асрларда тузилган айрим тазкира ва тасаввуфий йўналишдаги асарларда (Муҳаммад Бадеъ Малехоннинг “Музаққир ул-асҳоб”, “Тазкираи Фаҳмий”, “Мусавваи Абдушшукур Зиё”, “Тазкираи авлиёи Мажзуб Намангоний”) зикр этилади. Аммо уларда шоир ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида келтирилган маълумотлар ниҳоятда кам, узук-юлуқ ва бири-бирига зид. Машрабнинг қондирган адабий мероси хусусида ҳам аниқ маълумот берувчи манба йўқ. Унинг ўз асарларини тўплаб девон ёки бирор мажмуа тузганлиги маълум эмас. Фақат “Девони Машраб”, “Девонаи Машраб”, “Эшони Машраб”, “Ҳазрати шоҳ Машраб” номлари остида халқ орасида қўлёзма ва тошбосма шаклида жуда кенг тарқалган қиссалардагина (уларнинг ким томонидан ва қачон тузилганлиги аниқ белгиланган эмас) шоирнинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолияти маълум тартиб ва изчиликда баён этилади, асарларидан намуналар келтирилади.

Машраб фаолиятининг қатор нуқталари аниқ ва тарихан тўғри қайд этилганидан қиссанинг биринчи нусхалари шоирни яқиндан билган ва асарларидан яхши хабардор шахс томондан, ўша даврлардаёқ яратилган, деб тахмин этиш мумкин. Айни замонда, у

узоқ йиллар давомида ўзгартириш ва тузатишларга дуч келган, турли тўқималар, янги-янги ривоят, нақллар, саргузашт ва латифанамо лавҳалар билан тўлдирила борилган. Натижада қиссаларда тарихий Машраб фаолияти халқ тасаввуридаги тўқима Машраб ҳамда у ҳақидаги саргузашт — ривоятлар билан қоришиб-чатишиб кетган. Шундай бўлса-да, Машраб ҳақидаги қиссалар шоир ҳаёт йўлини нисбатан тўла ва босқичма-босқич ўзида жамловчи адабий-тарихий манба сифатида илмий аҳамият касб этади⁷⁷.

Машрабнинг “Танҳо” радифли мухаммасида бевосита халқ ва унинг турмуш шароитини ҳаққоний кўрсатувчи лавҳалар чизилган. Ҳар бир ўқувчи юрагини ўртовчи мана бу мисралар шоир ижодининг тўла халқчил моҳиятига ишончли далилдур:

*Дили тиги ситамдин пора бўлган халқни кўрдим,
 Тану дарду аламдин ёра бўлган халқни кўрдим,
 Кўзи вақти саҳар сайёра бўлган халқни кўрдим...*

Ўзбек адабиёти тарихида мумтоз ўринга эга бўлган **Жаҳон отин** – **Увайсий** XVIII аср охири XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган машҳур ўзбек шоирасидир. У Марғилон шаҳрининг Чилдухтарон маҳалласида, тахминан 1779 йилларда дунёга келган.

Шоиранинг 4 та девон тузганлиги маълум. Увайсий ижодининг ғоявий-бадиий моҳиятидан ўзбек мумтоз адабиёти анъаналарини ижодий давом эттирганлиги кўриниб туради. Шоиранинг Навоий, Фузулий ғазалларига боғлаган кўплаб мухаммаслари ва назиралари, Бедил шеърларига издошлиги Увайсийнинг поэтик балоғатидан далолат беради. Шоира адабиётда тараққийпарвар намояндаларнинг қарашлари асосида майдонга келган инсон тақдири, шахс эрки ва маърифатпарварлик ғояларида латиф ва дилкаш асарлар яратади, асарларида инсонни эъзозлаш, одамнинг табиат ва ҳаёт ноз-неъматларидан баҳраманд бўлишга ундаш, дўстлик, вафо

⁷⁷ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/boborahim-mashrab-1640-1711/>

ва садоқат каби ўзининг улуғвор ниятларини Қуръон оятлари, ҳадислар ва тасаввуфий талқинлар билан асослаган ҳолда ижодий баркамолликка эришди.

Увайсий асарлари ўзининг латиф мазмуни ва дилкаш бадиийлиги билан даврлар оша мухлислар қалбига битмас-тутанмас эстетик завқ бағишлаб келмоқда. Улар халқ оммаси орасида кенг ёйилган, ҳофизлар, хонандалар томонидан мақом ва халқ оҳанглари билан ҳозиргача қуйланиб келади.

Вайсий ҳаётлик давридаёқ нафис лирикаси билан машҳур бўлган ва замондошларининг эътиборини қозонган. Лирик шеърларидан ташқари, унинг “Шаҳзода Ҳасан”, “Шаҳзода Ҳусан” каби лироэпик асарлари ва “Воқеоти Муҳаммад Алихон” каби тарихий дostonлари мавжуд. Шоиранинг лироэпик дostonлари ислом тарихи билан боғлиқ воқеалар асосида яратилган.

Увайсий асарлари ўзининг латиф мазмуни ва дилкаш бадиийлиги билан халқ оммаси орасида кенг ёйилган, ҳофизлар, хонандалар томонидан мақом ва халқ оҳанглари йўлида қуйланиб келинади. Унинг хаттотлар томонидан кўчирилган 3 нусха кўлёзма девони Ўзбекистон Фанлар академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институти ва Андижон университети кутубхонасида сақланади.

УВАЙСИЙМАН

Меҳнату аламларга мубтало Увайсийман,

Қайда дард эли бўлса, ошно Увайсийман,

Истадим бу оламни, топмадим вафо аҳлин,

Барчадин юмуб кўзни муддао Увайсийман.

Уз дилинг тааллуқдин, банд қил худо сори,

То дегил кеча-кундуз: “Мосиво Увайсийман!”

Кечалар фигонимдин тинмади кавокиблар,

Арз то само узра можаро Увайсийман.

*То кўриб хароботин таъна этма, эй зоҳид,
Бир нафас эмас холи иқтидо Увайсийман.*

*Фақр боргоҳига қўйса гар қадам ҳар ким,
Бош агар керак бўлса, жонфидо Увайсийман.*

*Вайсий бериёзат деб саҳл тутма, эй ориф,
Ишқ аро ниҳон дарди бедаво Увайсийман.*

Ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намояндаларидан бири **Муҳаммад Шариф Гулҳаний** истеъдодли шоир бўлган. Ҳаёти ва ижоди ҳақида “Мажмуаи шоирон” (Фазлий Намангоний), “Тухфат ул-аҳбоб” (Қори Раҳматуллоҳ Возеҳ), “Сабот ул-башар ва тарихи муҳожирон” (Дилшод Отин) каби асарларда айрим маълумотлар келтирилган.

Фазлий Гулҳанийнинг **“Кўҳистон мулкидан”** эканлигини таъкидласа, Возеҳ уни наманганлик, дейди. Гулҳаний Наманган ва Қўқонда яшаган, оз вақт ҳаммомда ўт ёқувчи — гўлаҳ вазифасида ишлаган (тахаллуси шундан). Қўқон хони Амир Олимхон навкарлари сафида хизматда бўлган (1801 — 10).

Мустақил мутолаа йўли билан мумтоз адабиётни ўрганган. Олимхон вафотидан (1811) сўнг тахтга ўтирган Амир Умархон (Амирий) Гулҳанийни сарой шоирлари даврасига жалб этган. Шоир хонни мақтаган, унинг ғазалларига назиралар битган.

Мазкур буюк зот миллий адабиётимиз тарихидан мохир наср устаси, машҳур **“Зарбулмасал”**нинг муаллифи сифатида фахрли ўрин олган. “Зарбулмасал”нинг муқаддимасида қайд этилишича, Гулҳаний бу асарни ёзишга Амир Умархоннинг тавсиясига кўра киришган. “Зарбулмасал” жиддий ижтимоий мазмунни мажоз йўли билан бадий ифодаловчи ахлоқий-дидактик ва танқидий-ҳажвий йўналишдаги асардир.

“Зарбулмасал”да етакчи мазмун билан мантиқан узвий боғланиб кетган ўндан ортиқ насрий ва назмий масала, қисса ва

ҳикоятлар мавжуд. Бу мўъжаз бадий асарлар, асосан, ахлоқий-таълимий йўналишда бўлиб, ҳалоллик, тўғрилиқ, олижаноблик, меҳр-муҳаббат, вафо ва садоқат ғояларини олға суради, ҳасислик, манманлик, бефаросатлик, жоҳиллик, сотқинлик каби салбий белгиларни қора-лайди. Хусусан, **“Маймун билан Нажжор”** ва **“Тошбақа билан Чаён”** каби масаллар юксак бадий маҳорат билан ёзилган.

“Зарбулмасал” ўзбек бадий насрининг энг етук намуналари қаторида фахрли ўрин олган. Ранг-баранг тасвирий воситалардан, жумладан, мураккаб саждан кенг фойдаланиб ёзилган бу асарнинг тили ниҳоятда ширадор, жозибали бўлиб, асарнинг чин маънода халқчил рух эгаллашида жуда катта хизмат қилган.

Гулханийнинг шеърӣ ижоди, гарчанд, ҳажман катта бўлмасада, XIX аср ўзбек миллий адабиёти ривожига самарали таъсир кўрсатди. “Зарбулмасал” нафақат ўзбек мумтоз адабиёти, балки бутун Шарқ адабиётининг ҳам нодир намунасидир. Гулханий унда халқ мақоллари (**400** га яқин мақол), сажлар (қофияли наср), масал ва ривоятлардан самарали фойдаланган. Бу масал ва ривоятлар тематик жиҳатдан бир-бирига боғланиб, ягона бир сюжетни ташкил этган. Асарда Япалоққуш билан Бойўғлининг қуда-анда бўлиши саргузаштлари мажозий, ўткир ҳажвия тарзида тасвирланган. Гулханий қушларнинг ўзаро мураккаб муносабатлари асосида ўз даври ижтимоий ҳаётининг танқидий манзарасини яратган.

Огаҳий, Адо, Ғозий, Маҳзуна, Махмур, Маъдан, Дилшод, Бахринисо, Мунтазир, Нусрат каби адибларнинг асарларида хонлар саройи ҳаётидан тортиб, оддий халқнинг кундалиқ турмуши, кийинчиликлари, халқ орасида вужудга келган норозиликлар, ахлоқ, инсонпарварлик, халқпарварлик масалалари ўз аксини топган. Бу адибларнинг кўплари Фазлийнинг “Мажмуат уш-шуаро”идан жой олгандир. Улар асосан ўзбек тилида, кўпинча икки тидда, ўзбек ва тожик тилларида ижод этганлар. Фазлийнинг ўзи ҳам ўзбек ва тожик

тилларида ёзилган қатор шеърӣй асарларнинг муаллифидир. XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган, ўзининг ҳажвий халқчил руҳдаги шеърлари билан ном қозонган талантили шоирлардан бири Махмурдир.

Бу даврда Қўқон хонлигида тарих илми соҳасида ҳам қатор асарлар яратилди. Улар XIX аср Туркистон тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир. **Хўжа Муҳаммад Ҳакимхонтўранинг “Мунтахаб ат-таворих”** (**“Тарихлардан сайланма”**), **Ашур Муҳаммад Хўқандийнинг “Тарихи Шохрухий”** (**“Шохрух тарихи”**), **Жунайд Мулла Аваз Муҳаммаднинг “Тарихи жаҳонномой”** (**“Жаҳонни кўрсатувчи тарих”**), **Эшон хўжа Қори Тошқандийнинг “Хулосат ул-аҳвол”** (**“Аҳволлар хулосаси”**), шунингдек, **Муҳаммад Солиҳ Тошқандийнинг “Тарихи жадиди Тошканд”** (**“Тошкентнинг янги тарихи”**), **Мулла Олим Махдумнинг “Тарихи Туркистон”** (**“Туркистон тарихи”**) каби китоблари шулар жумласидандир⁷⁸.

Муסיқа санъатининг ривожига улкан ҳисса қўшган Мавлоно Муҳаммадин Муғанний, Мавлоно Кавкабий, Хўжа Муҳаммад, Ризо Самарқандийнинг номлари бизгача етиб келган.

XX аср бошларида Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона водийси шаҳарларида ўнлаб “усули жадид” мактаблари очилди. Уни битирганлар орасида Туркистон маънавий-маърифий дунёсини миллий уйғонишига кучли ижобий таъсир қиладиган забардаст намоёндалар ажралиб чиқди. Унинг биринчи қалдирғочлари **Махмудхўжа Бехбудий, Абдуқодир Шакурӣй, Сиддиқӣй Ажзий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Ашурали Зохирий, Лутфулла Олимий, Муҳаммадшариф Сўфизада, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний** каби ўнлаб улуғ зотлар. Жадидлар мактаб ва маърифатдан бошланган фаолиятини сиёсий киёфа касб этгунча қадар давом қилдириб, Туркистонда миллий

⁷⁸ М. Хайруллаев “Марказий Осиёда IX-XX аср бошида маданият ривожӣ тарихидан”

муствақил давлат барпо этишга уриниш билан энг юқори поғонага кўтарилдилар.

Маълумки, Ўзбекистонда яшаб ижод қилган, жаҳаон тамаддуни равнақига бекиёс ҳисса қўшган олиму уламоларимизни санаб адоғига етиб бўмайди. Шунда эса-да, биз баҳоли-қудрат сизларга буюк аждодлардан мерос бўлган илм-маърифат дурдоналари, маънавий-маданий мерос намуналари ҳақида умумий маълумот беришга ҳаракат қилдик.

Мундарижа

Қадимий дostonлар, йирик бадийи, тарихий асарлар ҳақида	6
IX-XII асрлар – маърифий юксалиш даври	24
Ўзбекистон – илм-маърифат ўчоғи, зиё маркази бўлган қутлуғ замин	29
Насаф шаҳри – забардаст олимлар юрти	83
Марказий Осиёлик 40 олим ҳақида	110
XVI – XVIII асрлар – адабиёт, шеърят ва тарихшуносликнинг ривож топган даври	114
Буюк адиб ва мутафаккирларимизнинг маънавий-маърифий мероси ҳақида	124
Китоб ёзиш, тўплаш, безаш соҳасидаги меросимиз ҳақида	143
XVII-XIX асрларда мамлакатимиз ҳудудидаги илмий-маърифий ҳаёт ҳақида	154

БҮЮК АЖДОДЛАРДАН МЕРОС БЎЛГАН ИЛМ-МАЪРИФАТ
ДУРДОНАЛАРИ, МАЪНАВИЙ-МАДАНИЙ
МЕРОС НАМУНАЛАРИ ҲАҚИДА
(2-жилд)

Масъул муҳаррир:

Х.Мурадов

Муҳаррир:

Х.Шамшиева

Техник муҳаррир:

А.Кан

Дизайнер саҳифаловчи:

А. Садуллаев

Нашрга 2023 йил 19 майда рухсат этилди. Бичими 60x84/1/16. Офисет қоғози.
Times гарнитураси. Шартли босма табоқ 6,2. Адади 500 нусха. Буюртма №7.

“Aqua Trio” нашриётида нашр қилинди.

Ўзбекистон, Тошкент ш., Бунёдор шох кўчаси, Бешқорғон савдо мажмуаси.